

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

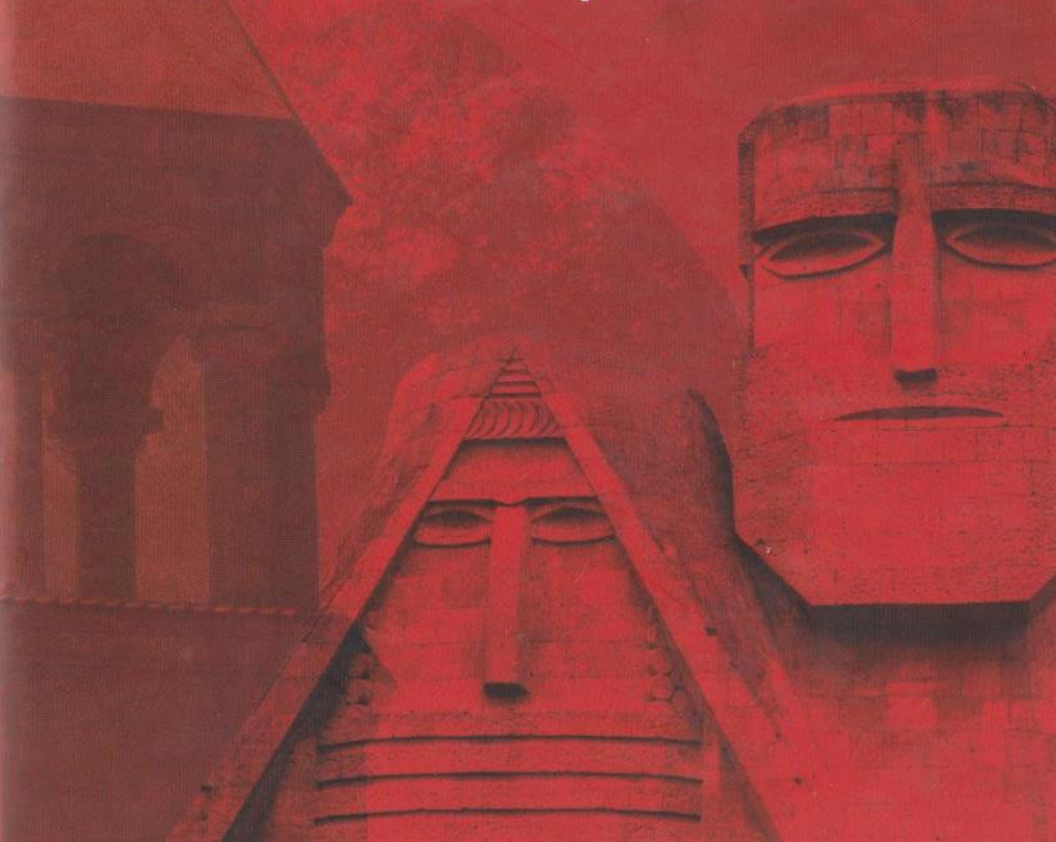
ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պետականության
կայացումը դարերի
սահմանագծում

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պետականության կայացումը դարերի սահմանագծում

Երևան

«Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ» ՊՈԱԿ

- 2009 -

ՔՏԴ 342: 32.001:323
ՊՄԴ 67.99(2)0+66+66.4
L 405

Խմբագրական կոլեգիա՝ Զ. Ավետիսյան, Մ. Աղաջանյան, Լ. Անդրիասյան, Ա. Արշակյան, Զ. Ասրյան, Գ. Բոյախչյան, Ա. Եղիազարյան, Վ.Սարգսյան, Գ. Իսազուլյան, Ա. Մելքոնյան, Մ. Սիմասյան, Ն. Փանոսյան, Ռ. Սաֆրաստյան

L 405 ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԳԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ. Պետականության կայացումը դարերի սահմանագծում, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ , 2009. - 72 էջ:

ՊՄԴ 67.99(2)0+66+66.4

Աշխատությունն ընդգրկում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետականության կառուցման քաղաքական և իրավական ասպեկտների համալիր վերլուծությունը: Ներկայացված են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում պետության կառուցման անցած փուլերը, Հանրապետության հայ ժողովրդի պայքարը անկախության և անվտանգ կենսագործունեության համար, Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացի հիմնական փուլերը և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետականության ժամանակակից հիմքերը: Աշխատությունը նախատեսված է փորձագետների, ինչպես նաև միջազգային կառույցների ու տարբեր պետությունների պաշտոնատար անձանց համար, որոնք ընդգրկված են Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացի մեջ: Այն կարող է օգտակար ծեռնարկ հանդիսանալ նաև Ղարաբաղյան հակամարտության խնդիրներով հետաքրքրվող քաղաքական գործիչների համար: Աշխատությունը հասցեագրված է նաև ամենալայն ընթերցողին՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետականության կայացման ուղիների ու արդի վիճակի իրական ընկալման համար:

ISBN 978-99941-965-2-5

© Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ, 2009 թ.

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԳԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պետականության կայացումը դարերի սահմանագծում

Ընդհանուր տվյալներ

Պետության լրիվ անվանումը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն:

Պետության համարժեք անվանումը՝ Արցախի Հանրապետություն:

Տարածքը՝ 11458 ք.կմ:

Մայրաքաղաքը՝ Ստեփանակերտ (քաղաքի բնակչությունը կազմում է 50 405 մարդ):

Վարչատարածքային բաժանումը՝ 7 շրջաններ և Հանրապետության մայրաքաղաքը, 10 քաղաքներ և 301 գյուղական բնակավայրեր:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ասկերանի, Հադրուքի, Մարդակերտի, Մարտունու, Շուշիի շրջանները նախկինում գտնվել են ԼԴԻՄ-ի կազմում, Մարդակերտի և Մարտունու շրջանների մի մասը զավթված են Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից: Հանրապետության Շահումյանի ամբողջ շրջանը 1992 թվականի ամռանից բռնազավթված է Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից: 1993 թվականի դեկտեմբերին Լաչինի շրջանում ձևավորվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանը՝ Բերձոր շրջկենտրոնով (նախկին Լաչինը): Համաձայն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության 142-րդ հոդվածի. «Մինչև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական տարածքի վերականգնումը և սահմանների հստակեցումը, հանրային իշխանությունն իրականացվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության փաստացի իրավասության տակ գտնվող տարածքում»:

Բնակչությունը՝ 137 737 մարդ (համաձայն 2005 թվականի մարդահամարի):

Կառավարման տեսակը՝ նախագահական հանրապետություն:

Պատմությունը

Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն՝ Արցախ) պատմականորեն հայկական հնագույն երկրամաս է, որը տեղակայված է Հայկական սարահարթակի հյուսիս-արևելքում: Այն զբաղեցնում է Փոքր Կովկասի լեռնային համակարգի բարձրավանդակի ու նախալեռնային շրջանները՝ հյուսիս-արևմուտքից աղեղնաձև ձգվելով Սևանա լճի արևելյան ափամերձ սարերից դեպի հարավ-արևելք՝ մինչև Արաքս գետը, որտեղից անցնում է Իրանի սահմանը:

Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը իր պատմական ու աշխարհագրական ամբողջության մեջ կազմում է շուրջ 12 հազար քառակուսի կիլոմետր:

Հնագույն հեղինակները նշում էին Հայաստանին Արցախի պատկանելության մասին՝ մատնանշելով, որ Քուռի աջափնյա գավառը կազմում է Հայաստանի մասը: Ստրաբոնի, Պլինիոս Ավագի, Կլավդիոս Պտղոմեոսի, Պլուտարքոսի, Դիոնաս Կասսիոսի և այլ հեղինակների աշխատություններում նշվում է, որ Քուռով անցնում էր Հայաստանի սահմանը հնագույն պետություն Ալբանիայի (Աղվանքի) հետ, որն իրենից ներկայացնում էր կովկասյան լեռնային բազմալեզու ցեղերի կոնգլոմերատ: Այն ավելի ուշ անհետացավ աշխարհի քարտեզից: Ալբանիա-Աղվանքը ձևավորող ցեղերի հետնորդները համարվում են լեզգիները, ավարները, ուղիները և այլ ժողովուրդներ:

Ուրարտու պետության մեջ (Վանի Թագավորություն, IX-VI դարեր մ.թ.ա.) Արցախը հիշատակվում է Ուրտեխե-Ուրտեխինի անվան տակ (այլ անվանումն է՝ Ուրգախի):

Այն բանից հետո, երբ 301 թվականին Հայաստանը քրիստոնեությունն ընդունեց որպես պետական կրոն, Արցախը, ինչպես և Հայաստանի այլ շրջաններ, մշակույթի նոր հզոր վերելք վերապրեցին, որը պայմանավորված էր 405 թվականին սեփական գրերի ստեղծմամբ ու դրա տարածմամբ: Հատկանշական է, որ հայոց այբբուրենի հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցը առաջին հայկական դպրոցը բացել է 5-րդ դարի սկզբին, հենց Արցախում՝ Ամարաս եկեղեցում:

Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը հարյուրամյակներ շարունակ ողբերգական է եղել, քանի որ արևելքից դեպի արևմուտք ճանապարհին ընկած այս երկամասը հաճախ դառնում էր տարբեր զավթիչների արշավանքների բեմահարթակ. արաբները, պարսիկները, թուրք-սելջուկները, մոնղոլները, թուրքական նոր քոչվոր ցեղերը դարեր շարունակ

նակ ձգտում էին հնազանդեցնել այս հայկական երկրամասը, որը անձնագրհարար պաշտպանում էր կյանքի ու ինքնության իր իրավունքը, ինչը մինչ օրս հանդիսանում է Արցախի ժողովրդի ճակատագիրը: Հայ քրիստոնեական մշակույթի բազմաթիվ կոթողները երկարատև գոյության այդ պայքարի վկայություններն են:

Հայաստանի բաժանումը Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև (387 թ.) հանգեցրեց Արևելյան Անդրկովկասի տարածքի (ներառյալ Արցախը) օտարմանը Պարսկաստանին, որը սակայն մինչև ուշ միջնադար չկարողացավ ազդեցություն ունենալ տարածաշրջանի ազգային սահմանների վրա. Քուռի աջափնյա շրջանը, Արցախի հետ միասին, մնաց հայաբնակ: Եվ միայն 18-րդ դարի կեսերին սկսվեց թուրք քոչվոր ցեղերի ներթափանցումը Ղարաբաղի հյուսիսային շրջաններ, ինչը տևական պատերազմների սկիզբ դարձավ հայկական իշխանությունների հետ: Լեռնային Ղարաբաղի մեկիջությունները (իշխանությունները), որոնք կառավարվում էին կալվածքային ժառանգորդ իշխանների՝ մեկիքների կողմից, կարողացան պահպանել փաստացի ինքնավարությունը, ներառյալ սեփական իշխանական զորագնդերը:

Հետագա հինգ տասնամյակները այս լեռնային եկիրը նետեցին արյունալի երկպառակտիչ պատերազմների հորձանուտը, որոնք ուղեկցվում էին ավերածություններով, քաղցով, բնակչության զանգվածային արտահոսքով ու այլ աղետներով:

19-րդ դարի սկզբին Արցախի իշխանությունները, որոնք ձևականորեն միավորված էին Ղարաբաղյան խանության մեջ, մտան Ռուսական Կայսրության կազմ:

1813 թվականին Պոլիստան գյուղի մերձակայքում (ներկայիս ԼՂՀ-ի Շահումյանի շրջան) ստորագրվեց Գյուլիստանի խաղաղ պայմանագիրը Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև, համաձայն որի Լեռնային Ղարաբաղը, ինչպես և Անդրկովկասի մի շարք այլ տարածքներ, Պարսկաստանից «հավերժորեն» անցան Ռուսաստանին: Օսմանյան թուրքերի, պարսիկների և թուրք քոչվոր ցեղերի հետ հարյուրամյակներ վարած պատերազմներից հետո երկրամասի պատմության մեջ սկսվեց խաղաղ ժամանակաշրջանը, որն ընդհանուր առմամբ շարունակվեց մինչև 1917 թվականը:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբից ի վեր և Ռուսաստանում 1917 թվականի հեղափոխությունից հետո Լեռնային Ղարաբաղի համար դժվարին ժամանակաշրջան սկսվեց, որը ողբերգական անդրադարձ ու-

նեցավ ամբողջ երկրամասի ճակատագրի վրա: Հենց 1918 թվականը դարձավ Ղարաբաղյան Հակամարտության պատմության ելակետը, որի նոր փուլը բռնկվեց 1988 թվականին՝ խորհրդային ռեժիմի փլուզման նախօրյակին:

1918 թվականին, Անդրկովկաս կատարված թուրքական ներխուժման շնորհիվ, ստեղծվեց թուրքամետ, խամաճիկային, նախկինում գոյություն չունեցող «Ադրբեջան» պետությունը, այդ թվում նաև Լեռնային Ղարաբաղի, Վրաստանի և Իրանի տարածքների մի մասի վրա:

1918 թվականի հուլիսի 22-ին, Շուշիում հրավիրվեց Ղարաբաղյան հայերի Առաջին համագումարը, որը Լեռնային Ղարաբաղը հռչակեց որպես ազատ վարչա-քաղաքական միավոր, ընտրեց Ազգային խորհուրդ և ժողովրդական կառավարություն, որը 1918 թվականի հուլիսի 24-ին հռչակագիր ընդունեց: Այստեղ շարադրված էին նոր իշխանությունների առջև կանգնած խնդիրները: Համագումարից հետո, ադրբեջանական կառավարությունը՝ հենվելով թուրքական զենքի ուժի վրա, փորձեց ուժով Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Ադրբեջանի կազմի մեջ: Թուրքական բանակի հրամանատարությունը Ղարաբաղի Ազգային խորհրդին վերջնագիր ներկայացրեց, սակայն 1918 թվականի սեպտեմբերի 6-ին հրավիրված Ղարաբաղյան հայերի երկրորդ համագումարը կրկին մերժեց թուրքական հրամանատարության և ադրբեջանական կառավարության պահանջները:

1918 թվականից սկսած Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած ադրբեջանական իշխանությունների քաղաքականությունը հանդիսանում էր այն էքսպանսիոնիստական ծրագրի բաղկացուցիչ մասը, որն իրականացնում էր Թուրքիայի օսմանյան կառավարությունը և նրա հետնորդները՝ երիտթուրքական ու քեմալիստական իշխանությունները, որն ուղղված էր ամբողջ հայկական բնակչության բնաջնջմանը ոչ միայն Թուրքիայի իշխանության տակ հայտնված Արևմտյան Հայաստանում, այլ նաև Արևելյան Հայաստանի զավթված շրջաններում՝ Կարսի շրջանում, Նախիջևանում, Շիրակում, Ջանգեզուրում և Ղարաբաղում: Դրանով իսկ, 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունը, որը ճանաչված է բազմաթիվ երկրների ու ժամանակակից միջազգային կառույցների կողմից, շոշափում է պատմականորեն հայության կողմից բնակեցված նաև այդ տարածքները: Հայոց ցեղասպանությունն իրականացվել է նաև Արևելյան Անդրկովկասի այլ հատվածներում՝ հայերի պարփակ բնակեցման տարածքներում, որտեղ նրանք

որոշիչ մասնակցություն են ունեցել այդ տարածքների կառուցման ու բարգավաճման գործում: Այսպես օրինակ, 1918 թվականի սեպտեմբերին, միայն երեք օրերի ընթացքում, թուրքական զորքերի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո, քաղաքում սպանվել է ավելի քան 30 հազար հայ:

Պատերազմի դադարեցման նպատակով, Հայաստանը համաձայնվել է ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի վիճարկելի կարգավիճակը և տարածքային վեճերի լուծումը փոխանցել միջազգային հանրությանը՝ հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման անկապտելի իրավունքը: Լեռնային Ղարաբաղի վիճելի կարգավիճակը ամնիջականորեն ճանաչվել է նաև Ադրբեջանի, Ռուսաստանի, Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի, Ազգերի Լիգայի կողմից:

Ադրբեջանական ժողովրդավարական Հանրապետություն (ԱԺՀ) կոչվող պետության տարածքային հավակնությունները գլխավոր պատճառ հանդիսացան համաշխարհային հանրության կողմից տվյալ պետական գոյացության չճանաչման ու Ազգերի Լիգայի շարքերում ԱԺՀ-ն չընդգրկելու համար:

1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին, իր երրորդ ենթակոմիտեի գեկույցի հիման վրա, Ազգերի Լիգայի Հինգերորդ կոմիտեն՝ արձագանքելով Ադրբեջանի տարածքային պահանջներին ու հակահայկական զանգվածային քարոզերին, միաձայն դեմ արտահայտվեց ԱԺՀ-ի Ազգերի Լիգային անդամակցությանը: Նույն ժամանակ Ազգերի Լիգան, մինչև հակամարտության վերջնական կարգավորումը, Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչեց որպես վիճելի տարածք, որի հետ համաձայնվեցին հակամարտության մեջ ընդգրկված բոլոր կողմերը, այդ թվում նաև Ադրբեջանը: Այսպիսով, 1918-1920 թթ ԱԺՀ-ի ձևավորման շրջանում նրա սուվերենությունը չէր տարածվում Լեռնային Ղարաբաղի վրա (ինչպես նաև Նախիջևանի վրա):

1920 թ. դեկտեմբերին, նորաստեղծ խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները հռչակեցին իրենց հրաժարումը վիճելի տարածքներից և ճանաչեցին Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի «ազատ և լիարժեք ինքնորոշման» իրավունքը

Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից վիճելի տարածքների նկատմամբ հավակնություններից հրաժարվելու և Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարությունների միջև համաձայնագրի հիման վրա 1921 թ. հունիսին Հայկական ԽՍՀ-ն Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարեց որ-

պես իր անքակտելի մաս: Այդպիսով տեղի ունեցավ ցեսիայի ակտը, որը միջազգային-իրավական առումով դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի առնչությամբ վերջին օրինական ակտը՝ Անդրկովկասում կոմունիստական ռեժիմի ժամանակաշրջանում:

Ցեսիայի ակտը ողջունեցին ինչպես միջազգային հանրությունը, այնպես էլ Ռուսաստանը, ինչը ամրագրված է Ազգերի Լիգայի Ասամբլյայի որոշման մեջ (18 դեկտեմբերի, 1920 թ.), Ազգերի Լիգայի Գլխավոր բարտուղարի կողմից Ազգերի Լիգայի անդամ երկրներին ուղղված տեղեկանք-նոտայում (4 մարտը 1921 թ.) և Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության (ՌԽՖՍՀ) Ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից իշխանության բարձրագույն մարմնին՝ Սովետների 11-րդ համագումարին ներկայացված 1920-1921 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ:

Լեռնային Ղարաբաղի և նրա ժողովրդի նկատմամբ կատարված մի ամբողջ շարք մանիպուլյացիաներից հետո, 1921 թ. հուլիսի 5-ին, բոլշևիկյան կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի Կովկասյան բյուրոյի (ՌԿԿ/բ) ԿԿ-ի Կավթյուրո) անիրավ որոշմամբ՝ Լեռնային Ղարաբաղը «Շուշի մայրաքաղաքով և ինքնավարության լայն իրավունքներով» ընդգրկվեց նորաստեղծ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում: 1923 թ. մարզի տարածքի մի մասում ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը (ԼԴԻՄ):

Ինքնավարության անվանումն ինքնին վկայում է այն, որ ինքնավարությունը ստեղծվել է մարզի տարածքի միայն մի հատվածում:

Ընդ որում, մարզի սահմաններն անցկացվել են այնպես, որ ինքնավարության շրջանակներից դուրս մնան հայաբնակ մի շարք շրջաններ, որոնք կազմում են Ղարաբաղի անբաժանելի մասը (Լաչինի, Զեյթաբադի, Շահումյանի շրջանները և Խանլարի, Ֆիզուլու, Աղզամի, Դաշքեսանի, Գեդաբեքի, Բերդինի, Ջեբրախիլի, Կուբատլուի և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի այլ շրջանների կազմի մեջ ընդգրկված զգալի տարածքներ):

Այսպիսով, Լեռնային Ղարաբաղը բաժան-բաժան արվեց. մի մասում ձևավորվեց տարածքային ու ֆունկցիոնալ սահմանափակ ինքնավարություն, իսկ մնացած մասը տարրալուծվեց Խորհրդային Ադրբեջանի վարչական շրջանների մեջ, ընդ որում այնպես, որպեսզի վերացվի ֆիզիկական ու աշխարհագրական կապը Լեռնային Ղարաբաղի ու Հայաստանի միջև: Իր պետականաստեղծ միջուկից՝ ի դեմս Հայաստանի,

պատմականորեն հայկական տարածքների օտարումը դրանով չավարտվեց: 1921 թվականին կնքված Կարսի և Մոսկվայի պայմանագրերը հանգեցրեցին Կարսի շրջանի ու Նախիջևանի օտարմանը՝ համապատասխանաբար հօգուտ Թուրքիայի և Ադրբեջանի (Նախիջևանը վերածվեց Ադրբեջանի պրոտեկտորատի տակ գտնվող ինքնավար տարածքի):

Ինքնավար կարգավիճակով Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի ընդգրկումը օրինականացրեց բուն հայկական տարածքների բռնազավթումը: Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության քաղաքացիական, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային իրավունքները սկսեցին ենթարկվել լայնածավալ խտրականության: Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների այդ նպատակաուղղված խտրական քաղաքականությունը հանգեցրեցին նրան, որ Խորհրդային իշխանության տարիներին և ընդհուպ մինչև Ղարաբաղյան շարժման ժամանակակից փուլի սկիզբը (1988 թ.), մարզի հայկական բնակչությունը ոչ միայն չաճեց, այլ նույնիսկ նվազեց ինչպես քանակային առումով, այնպես էլ տոկոսային արտահայտությամբ: Այսպես, եթե 1921 թ. հայերը ընդհանուր առմամբ կազմում էին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 96 տոկոսը, ապա 1979 թ. բոլշևիկների կողմից երկրամասի մի հատվածում հռչակված ԼԴԻՄ-ում նրանք կազմում էին ամբողջ բնակչության միայն 75 տոկոսը: Իսկ ադրբեջանական բնակչությունը հակառակը, մի քանի անգամ ավելացավ, և այդ աճը շարունակվեց Ադրբեջանի այլ տարածքներից վերաբնակեցվածների հաշվին: Եթե 1923 թ. ադրբեջանցիները կազմում էին մարզի բնակչության ընդամենը 3 տոկոսը, ապա 1959 թ.՝ 13 տոկոսը, իսկ 1988 թ.՝ 24 տոկոսը:

Նույնիսկ Խորհրդային տոտալիտար կարգերի պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը չէր հրաժարվում պատմական արդարությունը վերականգնելու իր մտադրություններից և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից մարզը դուրս բերելու ձգտումներից, դրանում տեսնելով իր անվտանգ ապագայի միակ երաշխիքը: ԽՍՀՄ-ի կենտրոնական մարմինների առջև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի բարձրացման փորձեր բազմիցս են ձեռնարկվել: 1965 թ. ղարաբաղցի հայերի մի խումբ նամակով դիմեց ՄՄԿԿ ԿԿ-ին՝ ԼԴԻՄ-ի տնտեսական ու մշակութային զարգացման թերությունների մասին ու Հայկական ԽՍՀ-ին կամ ՌԽՖՍՀ-ին Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման պահանջով: Դիմումի տակ ստորել էին 45 հազար ղարաբաղցիներ: 1966 թ. Հայկական

ԽՍՀ-ի Կոմկուսի ԿԿ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին ԼԴԻՄ-ի վերամիավորման հարցով դիմեց ՍՍԿԿ ԿԿ-ին: Նույն թվականին ՍՍԿԿ ԿԿ-ի Քարտուղարությունը հանձնարարեց Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Կոմկուսի ԿԿ-ին համատեղ նախապատրաստել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Հայկական ԽՍՀ-ի Կոմկուսի ԿԿ-ի և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Կոմկուսի ԿԿ-ի առաջին քարտուղարների գլխավորությամբ ստեղծվեցին հանրապետական հանձնաժողովներ:

1967 թ. հուլիսին, Լեռնային Ղարաբաղում ժողովրդական հուզումներ տեղի ունեցան՝ կապված Բերդաշեն գյուղի հայ բնակիչ փոքրիկ տղայի սպանության հետ, որն իրագործել էր հայրենի գյուղի ազգութամբ ադրբեջանցի դպրոցի տնօրենը: Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կուսակցական իշխանությունների սադրիչ գործողությունները, որոնք ուղղված էին Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի ազգամիջյան խնդրի սրմանը, այս ճշացող միջադեպից հետո հանգեցրին ԼԴԻՄ-ի բնակչության զանգվածային բողոքների: Հայ երեխայի սպանության հետ կապված ժողովրդական ընդվզման ճնշման ընթացքում գնդակահարվեցին ու բանտերում ոչնչացվեցին շուրջ 20 հայեր, մոտ 10-ը անհետացան, ավելի քան 150-ը ենթարկվեցին ճնշամիջոցների, և շուրջ երկու տարի տևած հետապնդումների արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղից ստիպված եղավ հեռանալ ավելի քան 100 ընտանիք:

Լեռնային Ղարաբաղի հարցը բարձրացվել է նաև նախորդ դարի 70-ական թվականներին: Այսպես, 1977 թ. նոյեմբերի 23-ին ԼԴԻՄ-ի հարցը քննարկման առարկա դարձավ ԽՍՀՄ-ի Մինիստրների խորհրդի Նախագահության նիստում՝ կապված ԽՍՀՄ Որո Սահմանադրության նախագծի համաժողովրդական քննարկման արդյունքների ամփոփման հետ: Այդ նիստի արդյունքում ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի Նախագահությունը արձանագրել է հետևյալը. «Մի շարք պատմական հանգամանքների հետևանքով մի քանի տասնամյակ առաջ Լեռնային Ղարաբաղը արհեստականորեն միացվել է Ադրբեջանին: Ընդ որում հաշվի չեն առնվել մարզի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի կամքն ու տնտեսական շահերը: Անցել են տասնամյակներ, իսկ Ղարաբաղի հարցը չարունակում է հողովվել ու անհանգստություն առաջացնել... Անհրաժեշտ է Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն Արցախը) վերամիավորել Հայկական ԽՍՀ-ին: Այդ դեպքում ամեն ինչ կընկնի իր օրինական տեղը»:

Ղարաբաղյան շարժման ժամանակակից փուլի սկիզբը

Ղարաբաղյան շարժման ժամանակակից փուլը սկսվել է յուրահատուկ հանրաքվեով 1987 թվականի երկրորդ կեսին. բնակչության զանգվածային հարցման արդյունքում Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորման աջակցության դիմումի տակ ստորագրեցին ավելի քան 80 հազար ղարաբաղցի հայեր: Հենց այս հանրաքվեն հիմք հանդիսացավ այն բանի, որ 1988 թ. փետրվարի 20-ին ԼԴԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում կայացրեց, որը խնդրանք էր պարունակում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Գերագույն խորհրդին իր կազմից դուրս գալու, Հայկական ԽՍՀ-ի Գերագույն խորհրդին՝ իր կազմի մեջ ընդգրկելու, և ԽՍՀՄ-ի Գերագույն խորհրդին՝ այս խնդրանքը բավարարելու մասին:

Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի կողմից սահմանադրական ճանապարհով իր կամքի արտահայտմանն ի պատասխան Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի ամբողջ տարածքում Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում, Շամխորում, Մինգեչաուրում, այլ շրջաններում սկսվեցին հայերի ջարդեր, զանգվածային սպանություններ, ցեղասպանության բնույթի գործողություններ, որոնց արդյունքում հարյուր հազարավոր հայեր սպանվեցին և վիրավորվեցին:

1988 թ. փետրվարին տեղի ունեցած եռօրյա զանգվածային ջարդերի ընթացքում առաջին զոհերը դարձան Սումգայիթի հայերը, որոնցից շուրջ հարյուրը գազամաքաղ հոշոտվեցին, իսկ մնացածը վտարվեցին: Նույն տարվա ամռան-աշնան ամիսներին հարյուր հազարավոր հայեր լքեցին Բաքուն: 1988 թ. աշնանը լայնածավալ ջարդերի ու ազգային գտումների հետևանքով վտարվեցին Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային հատվածի, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի գյուղական շրջաններում և Բաքվում բնակվող հայերի մեծամասնությունը: 1990 թ. հունվարին, Բաքվում հայերի ցեղասպանության իրականացման ընթացքում, երբ դաժանաբար սպանվեցին ավելի քան 200 մարդ, քաղաքը լքեց մնացած հայկական բնակչությունը:

Ավելի քան 400 հազար հայեր վտարվեցին Ադրբեջանի ու Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքներից ու գյուղերից: Վերջինիս հյուսիսային հատվածից վտարվեցին պարփակ բնակեցման շուրջ 50 հայկական բնակավայրերի, ինչպես նաև Գյանջա քաղաքի բնակիչները, որում հայերի քանակն ավելին էր, քան ամբողջ ԼԴԻՄ-ի ադրբեջանական բնակչությունը:

1989 թ. հունվարի 12-ին, ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի Նախագահությունը քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակի մասին հարցը և նպատակահարմար գտավ ԼՂԻՄ-ում ժամանակավորապես մտցնել կառավարման հատուկ ձև՝ պահպանելով Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կարգավիճակը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում: Նույն օրը ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի Նախագահության հրամանագրով ստեղծվեց ԼՂԻՄ-ի հատուկ կառավարման կոմիտեն:

Կառավարման նման ձևի ներմուծումն ուղղված էր Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի ոչ քաղաքական լուծմանը: Ժողովրդավարական ճանաչարհով ընտրված իշխանության մարմինների գործունեությունը կասեցվեց, իսկ արտակարգ դրության ռեժիմի իրականացման համար ներգրավվեցին ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության (ՆԳՆ) ներքին գործերի ստորաբաժանումները:

Հատուկ կառավարման կոմիտեն գոյատևեց տասը ամիս և 1989 թ. նոյեմբերին ադրբեջանական իշխանությունների ճնշման տակ լուծարվեց, իսկ նրա իրավասությունները փոխանցվեցին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի ԼՂԻՄ-ի հարցերով կազմակերպչական կոմիտեին: ԽՍՀՄ ՆԳՆ-ի և խորհրդային բանակի աջակցությամբ, կազմկոմիտեն պատժիչ գործողություններ էր մշակում և իրականացնում ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղից, այլև նրան հարակից Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի այլ հայաբնակ շրջաններից հայկական բնակչության բռնի տեղահանման ուղղությամբ:

Սեփական պատժիչ նպատակների համար օգտվելով խորհրդային բանակի ստորաբաժանումներից, Մոսկվայի լուռ համաձայնությամբ, Ադրբեջանը 1991 թվականի ապրիլ-օգոստոս ամիսներին ԽՍՀՄ-ի ներքին գործերի, խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների և հանրապետական ՆԳՆ-ի ուժերով սկսեց Լեռնային Ղարաբաղից հայերի տեղահանման գործողությունները: Այդ օպերացիայի ընթացքում, որը ստացել էր «Կուցո» (Օղակ) անվանումը, տեղահանվեց Լեռնային Ղարաբաղի Խանլարի, Շահումյանի, Շուշիի և Հադրուբի շրջանների 24 գյուղերի բնակչությունը: Հարյուրավոր մարդիկ սպանվեցին ու վիրավորվեցին, հազարները թալանվեցին և քշվեցին իրենց տներից:

ԽՍՀՄ-ում 1991 թվականի օգոստոսյան հեղաշրջման (պուտչի) ձախողումից հետո իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում սկսեց փոխվել: Խորհրդային բանակն ու ներքին գործերը աստիճանաբար դադարեցին:

րեցրին մասնակցությունը Լեռնային Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի միջև հակամարտությանը՝ իրենք փորձեցին:

Մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզման պահը, Ղարաբաղյան Հակամարտության շուրջ ստեղծված իրավիճակի և 1991-1994 թթ. հակամարտության գոտու մարտական գործողությունների կապակցությամբ, արտասահմանյան պետությունների ու եվրոպական կառույցների կողմից արված գնահատականները կառուցվում էին հետևյալ սկզբունքային մոտեցումների վրա:

Այսպես, 1989 թ. ԱՄՆ Սենատը որոշում կայացրեց, որը դատապարտում էր Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի հայկական բնակչության նկատմամբ խորհրդային Միության ղեկավարության և խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրականացվող խտրականության և զանգվածային բռնությունների քաղաքականությունը:

1989 թ. հուլիսի 19-ին ԱՄՆ Սենատի Արտաքին գործերի կոմիտեն որոշում ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ վեճի խաղաղ կարգավորմանը աջակցելու մասին»: Որոշման մեջ ձևակերպված էր «Հայաստանի հետ վերամիավորման պահանջը Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև ժողովրդավարական շարժման ներկայացուցիչների (ներառյալ վերջերս ազատ արձակված «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները) հետ քննարկելու ԽՍՀՄ նախագահին ուղղված» կոչը:

1989 թ. նոյեմբերի 19-ին ԱՄՆ Սենատը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ որոշում ընդունեց, որում մասնավորապես նշվում էր. «Հաշվի առնելով այն, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում բնակվող 80 տոկոսանոց հայկական մեծամասնությունը անհանգստություն է հայտնում, հաշվի առնելով այն, որ 1988 թ. փետրվարի 28-29-ին Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում կատարված հայերի սպանությունները խորհրդային կառավարությունը բնորոշել է որպես ջարդեր, հաշվի առնելով այն, որ նախապես խորհրդային Միության կառավարությունը և ժողովուրդը դիմեցին դրական միջոցի՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Հատուկ կառավարման ժամանակավոր կոմիտեի ստեղծման, հաշվի առնելով այն, որ նշված կոմիտեն անարդյունավետ գտնվեց...- խորհրդային Միության հետ երկկողմանի քննարկումների ժամանակ աջակցել Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ հակամարտության արդարացի կարգավորմանը, որը իրապես կարտացոլի այդ մարզի ժողովրդի հայացքները»:

1993 թ. հունվարի 28-ին Եվրախորհրդարանը որոշում ընդունեց, որում Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը Ադրբեջանի կողմից որակվեց որպես մարդու իրավունքների կոպիտ խախտում:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումը

Հանրապետության անկախության իրավական հիմքերը

Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման շրջադարձային փուլ հանդիսացավ սեփական պետականության ստեղծումը՝ որպես բնակչության և նրա բնակեցման տարածքի անվտանգության ապահովման միջոց:

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Գերագույն խորհրդի կողմից օգոստոսի 31-ին «1918-1920 թթ. Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության վերականգնման» հռչակումից երեք օր անց, ԼՂԻՄ-ի Մարզային խորհրդի և Շահումյանի շրջանի շրջխորհրդի համատեղ նիստը Հռչակագիր ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) հռչակման մասին»: Հռչակագիրը որպես իրավական հիմք նշում էր ԽՍՀՄ-ի 1990 թ. ապրիլի 3-ի Օրենքը «ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին», որը ինքնավար գոյացությունների ու պարփակ բնակվող ազգային խմբերին ամրագրում էր ԽՍՀՄ-ի փլուզման դեպքում սեփական պետաիրավական կարգավիճակի հարցի ինքնուրույն որոշման իրավունքը:

Հռչակագրում ամրագրված էր, որ ԼՂՀ-ի տարածքում գործում են ԽՍՀՄ օրենքները, որոնք չեն հակասում սույն Հռչակագրին: Դրանով իսկ հայտարարվել էր, որ Ղարաբաղը մնում է ԽՍՀՄ-ի տարածք, այն դեպքում, երբ Ադրբեջանն արդեն ոչ:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախ պետական կարգավիճակի հարցի շուրջ հանրաքվեն տեղի ունեցավ 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին: Հանրաքվեի ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության գերակշռող մասը արտահայտվեց ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս ելած Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից լիիրավ անկախության օգտին:

Լեռնային Ղարաբաղում հանրաքվեն անցկացվեց նախկին ԽՍՀՄ-ում այն ժամանակ գործող օրենսդրության հիման վրա, մասնավորապես 1990 թ. ապրիլի 3-ի «ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին»

ԽՍՀՄ-ի Օրենքին համապատասխան: Վերոհիշյալ օրենքի 3-րդ հոդվածը նշում էր. «Իր կազմում ինքնավար հանրապետություններ, մարզեր, շրջաններ ունեցող միութենական հանրապետություններում հանրաքվեն անցկացվում է յուրաքանչյուր ինքնավարությունում առանձին: Ինքնավար հանրապետությունների ու ինքնավար գոյացությունների ժողովուրդների կողմից պահպանվում է ԽՍՀ Միության կամ դուրս եկող միութենական հանրապետության կազմի մեջ իրենց մնալու մասին հարցի ինքնուրույն որոշման իրավունքը, ինչպես նաև իրենց պետաիրավական կարգավիճակի մասին հարցադրման իրավունքը: Այն միութենական հանրապետություններում, որոնց տարածքում առկա են ազգային խմբերի պարփակ բնակեցման տեղանքներ, որոնք բնակչության մեծամասնություն են կազմում տվյալ տարածքում, հանրաքվեի ամփոփման ժամանակ քվեարկության արդյունքներն այդ տարածքում առանձին են հաշվարկվում»:

Նշված օրենքը դարձավ ԽՍՀՄ-ի տարածքի միակ իրավական ակտը, որը ԽՍՀ Միության բոլոր սուբյեկտներին բացարձակ հավասար իրավունքներ էր տալիս իրենց պետաիրավական կարգավիճակի ինքնուրույն ու ազատորեն որոշման համար և, որը կանոնակարգում էր ինչպես ԽՍՀՄ-ի, այնպես էլ միութենական հանրապետությունների կազմից դուրս գալու գործառույթը:

ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու գործընթացն Ադրբեջանն իրագործեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Գերագույն խորհրդի կողմից 1991 թ. օգոստոսի 30-ին «Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախության վերականգնման մասին» Հռչակագրի և 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին «Ադրբեջանական հանրապետության պետական անկախության մասին» Սահմանադրական ակտի ընդունման միջոցով: Նշված սահմանադրական նորմերը հռչակեցին Ադրբեջանին 1918-1920 թթ. գոյություն ունեցող Ադրբեջանական ժողովրդավարական Հանրապետության պետաիրավական կարգավիճակի և, հետևաբար, 1918-1920 թթ. սահմանների «վերադարձումը», երբ Լեռնային Ղարաբաղը (ինչպես և Նախիջևանը) չէին մտնում Ադրբեջանի կազմի մեջ:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի նկատմամբ Ադրբեջանի կողմից իրավասության կորուստը և խորհրդային ժամանակահատվածում գոյություն ունեցող Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ տիտղոսի ոչ իրավական լինելը հստակորեն արտացոլված են «Ադրբեջանի Հանրապետության Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի լուծարման մա-

սին» Աղբբեջանի Հանրապետության 1991 թ. նոյեմբերի 23-ի օրենքում, որտեղ նշված է, որ «ընդունելով 1923 թ.-ին Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ստեղծման ոչ իրավական լինելը...», ինչպես նաև որոշվում է. «Ուժը կորցրած ճանաչել «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ստեղծման մասին» Աղբբեջանական ԿԳԿ-ի 1923 թ. հուլիսի 7-ի Դեկրետը և «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մասին» Աղբբեջանական ԽՍՀ-ի 1981 թ. հուլիսի 16-ի Օրենքը»:

Այսպիսով, վերոնշյալ ակտերով հայտարարվում էր Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ Աղբբեջանի իրավասության անվավերությունը 1920 թ. ապրիլի 28-ից (Աղբբեջանական ԽՍՀ-ի ստեղծման օրը) մինչև 1991 թ. օգոստոսի 30-ը («Աղբբեջանի Հանրապետության պետական անկախության վերականգնման մասին» Հռչակագրի ընդունման օրը), իսկ Լեռնային Ղարաբաղի բռնի և անիրավ զավթումն իրականացրած կուսակցական մարմինները հայտարարվում էին գոյություն չունեցող:

Աղբբեջանի կազմից դուրս գալը Լեռնային Ղարաբաղն իրականացրեց ՄԱԿ-ի Կանոնադրությանը, միջազգային իրավունքի նորմերին ու այն ժամանակ գործող ԽՍՀՄ օրենսդրությանը լիովին համապատասխան՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին համաժողովրդական հանրաքվեի անցկացման ճանապարհով:

Հանրաքվեին դրված էր հետևյալ հարցը. «Համաձայն եք Ղուբ, որպեսզի հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը լինի անկախ պետություն, ինքնուրույն կերպով որոշի այլ պետությունների ու հանրությունների հետ համագործակցության ձևերը»: Քվեարկության թերթիկները կազմվել էին երեք լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն և աղբբեջաներեն, որոնք կայազորի միջոցով ուղարկվել էին Լեռնային Ղարաբաղի աղբբեջանական բնակավայրերը: Քվեարկության արդյունքներն էին. «Այո» - 108615 (քվեարկությանը մասնակցածների 99,89 տոկոսը), «Ոչ» - 24 (քվեարկությանը մասնակցածների 0,02 տոկոսը): Հանրաքվեին հետևում էին տարբեր երկրներից ժամանած դիտորդների ու զանգվածային լրատվամիջոցների ներկայացուցիչների մեծ խմբեր: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության մասին հանրաքվեի արդյունքների մասին նրանց կողմից կազմված Ակտից հետևում է, որ «Քվեարկության, քվեաթերթիկների բաժանման, դրանց ձևակերպման, ծայների հաշվման ընթացքում դիտորդները խախտումներ չեն հայտնաբերել: Դիտորդները անհրաժեշտ են գտնում նշել, որ հանրաքվեն անց էր կացվում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության

նկատմամբ զինված ագրեսիայի պայմաններում, որն արտահայտվում է զենքի տարբեր տեսակների կիրառմամբ, այդ թվում նաև հրետանու և հրթիռների, Մտեֆանակերտ քաղաքի և այլ բնակավայրերի չընդհատվող ռմբակոծությամբ»:

Դրան հաջորդած, դեկտեմբերի 28-ին կայացած խորհրդարանական ընտրություններում ընտրվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը, որը ձևավորեց Հանրապետության առաջին կառավարությունը: 1992 թ. հունվարի 6-ին, ԼՂՀ-ի ժողովրդավար ընտրված խորհրդարանը՝ ի դեմս Գերագույն խորհրդի, Հռչակագիր ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության մասին»:

Նույն օրը ԼՂՀ պատգամավորները դիմեցին ՄԱԿ, աշխարհի բոլոր պետություններին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ճանաչման և Արցախի հայության ցեղասպանության կասեցման օգնության խնդրանքով: Այդ օրերին ձևավորվող Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Կառավարությունը, Աղբբեջանի Հանրապետության կողմից բացարձակ շրջափակման ու դրան հաջորդած ռազմական ագրեսիայի պայմաններում անցավ իր պարտականությունների կատարմանը:

1991-1994 թվականների ռազմական գործողությունները

1990 թվականի սկզբից շոշափելի դարձավ Ղարաբաղյան Հակամարտության լարվածության ուժեղացման միտումը՝ որպես կողմերի միջև բացահայտ զինված հակամարտություն:

Իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում և հարակից հայկական շրջաններում էլ ավելի էր լարվում: Հայ ժողովրդի հանդեպ իրականացված պատժիչ գործողությունների շարքում էր «Օղակ» օպերացիան, որը Աղբբեջանական ԽՍՀ-ի և ԽՍՀՄ ՆԳՆ-ի միլիցիայի Հատուկ նշանակության ջոկատների համատեղ ուժերով իրականացվեց 1991 թվականի ապրիլի վերջից մայիսի սկիզբը: «Անձնագրային ռեժիմի ստուգման» քողարկման տակ իրականացվեց պետական ահաբեկչության աննախադեպ ակտ: Առաջին զոհեր դարձան Աղբբեջանական ԽՍՀ Խանլարի շրջանի հայկական Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչները, որտեղից տղամարդիկ դուրս տարվեցին անհայտ ուղղությամբ, իսկ «անձնագրային ռեժիմի ստուգումներն» ուղեկցվեցին բռնություններով, թալանով և ջարդերով:

Օգտվելով Խորհրդային Միության փլուզումից, Ադրբեջանը սկսեց լայնածավալ ռազմական գործողություններ ծավալել Լեռնային Ղարաբաղի դեմ՝ հետապնդելով մեկ հիմնական նպատակ, այն է՝ ֆիզիկապես ոչնչացնել Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովրդին կամ նրան՝ հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սահմաններից դուրս քշել:

Այն պահից, երբ 1991 թվականի վերջին, նախկին խորհրդային 4-րդ բանակի ստորաբաժանումներին հրաման տրվեց լքել Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը դեմ հանդիման մնաց Ադրբեջանի կանոնավոր զորամիավորումների դեմ, որոնք հագեցված էին ժամանակակից մարտական տեխնիկայով և զենքով, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին արտասահմանյան վարձկանների կողմից: Ադրբեջանական զինված ուժերի զինապահեստը 1992 թ. սկզբին էապես համալրվեց նախկին խորհրդային բանակի Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի հափշտակված պահեստների հաշվին: Ղրանցում պահվում էին զինամթերքի հազարավոր վագոններ, որոնք, ըստ ռազմական փորձագետների կարծիքի, բավական էին մեկ տարի շարունակ ինտենսիվ ռազմական գործողություններ վարելու համար:

1992 թվական

Նոր 1992 թվականի առաջին խսկ օրը, Ադղամի կողմից ադրբեջանական զորքերը 10 տանկերի ու մարտական մեքենաների ուղեկցությամբ հարձակվեցին հայկական Խրամորտ գյուղի վրա և այն այրեցին:

Շարունակվում էր ԼՂՀ-ի մայրաքաղաքի և հայկական գյուղերի ինտենսիվ հրետանային ռմբակոծությունը:

Ադրբեջանի ազգային բանակի գումարտակը իունվարի 25-26-ին հարձակում ձեռնարկեց Շուշիի շրջանի Քարինտակ գյուղի վրա: Երկօրյա համառ մարտերի արդյունքում հարձակումը ետ մղվեց:

Հունվարի 31-ին Ադրբեջանը հարձակում սկսեց ճակատի ամբողջ երկայնքով:

Ռազմական գործողությունների ծավալումը երիտասարդ Հանրապետությանը դրեց իր պաշտպանության կազմակերպման ու կատարելագործման անհրաժեշտության առջև: Այս նպատակով ամբողջ ԼՂՀ-ում կանավորության հիմունքներով ստեղծվում էին ջոկատներ: Ուժերի կենտրոնացման ու գործողությունների կոորդինացման համար ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ինքնապաշտպանության ուժերի շտաբը: Արդեն տարվա սկզբին Հանրապետության տարածքում

ձևավորվել էին 10 վաշտեր և դասակներ, որոնց կազմի մեջ մտավ շուրջ 1000 մարդ: Դա հանդիսացավ ԼՂՀ-ի կանոնավոր բանակի ստեղծման առաջին կարևոր քայլերից մեկը:

1992 թվականի հունվարի 21-ի լույս 22-ի գիշերը ոչնչացվեց Ստեփանակերտ քաղաքի Կրկման թաղամասում (նախկին Քարքարաշեն) տեղակայված ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ի հենակետը: Այնուհետև, փետրվարի 10-ին ոչնչացվեցին ԼՂՀ մայրաքաղաքին հարակից Մալիբեյլի և Դուշչիլար գյուղերի կրակակետերը: Այնուամենայնիվ, իրավիճակը շարունակում էր մնալ ծայրահեղ լարված: Ղարաբաղ-ադրբեջանական-սահմանի գրեթե ամբողջ երկայնքով տեղակայված թշնամու կրակակետերից գործում էր հեռահար հրետանին, որը մեծ ավերածություններ էր պատճառում ու տասնյակ զոհերի պատճառ դառնում:

Փետրվարի 19-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն Խորհուրդը կոչով դիմեց ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին և Անվտանգության Խորհրդի մշտական անդամ երկրների ղեկավարներին միջոցներ ձեռնարկել Լեռնային Ղարաբաղի դեմ Ադրբեջանի զինված ագրեսիան կասեցնելու և Հանրապետության խաղաղ բնակավայրերի հրթիռահրետանային ռմկածողությունները դադարեցնելու համար: Փետրվարի 24-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն Խորհուրդը որոշում ընդունեց Հանրապետության զինված միավորումների իրավական կարգավիճակի մասին, որոնք բերվեցին ընդհանուր հրամանատարության ենթակայության տակ:

Հանրապետության ինքնապաշտպանության ուժերի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը դարձավ Խոջալուում տեղակայված հակառակորդի ռազմակայանի ոչնչացումը, ուր արագորեն տեղափոխվում էր զգալի քանակությամբ կենդանի ուժ, տեխնիկա և արկեր: Այդ գյուղի միջոցով միջանցքի բացումը, որը Ասկերան ավանը կապում էր Ստեփանակերտի հետ, ուներ հսկայական ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն: Բացի այդ, անհրաժեշտ էր ապաշրջափակել Հանրապետության միակ օդանավակայանը, որը գտնվում էր այդ ադրբեջանաբնակ վայրի հսկողության տակ:

Փետրվարի 25-ին ԼՂՀ-ի ինքնապաշտպանության ջոկատները՝ զբաղեցնելով Խոջալուից արևմուտք ընկած դիրքերը, հակառակորդից պահանջեցին լքել ռազմական հենակայանը և նրանց համար տրամադրված մարդասիրական միջանցքի միջոցով դուրս բերել խաղաղ բնակչությանը: Ադրբեջանի Հանրապետության այն ժամանակվա նա-

խագահը ավելի ուշ խոստովանեց, որ «միջանցքը, որով մարդիկ կարող էին հեռանալ, այնուամենայնիվ թողնվել էր հայերի կողմից»: Սակայն ադրբեջանական զինվորականները այլ կերպ վարվեցին. գյուղում գտնվող բնակիչների որպես կենդանի վահան օգնագործելով, նրանք վերականգնեցին ԼՂՀ բնակավայրերի ռմբակոծությունները, իսկ երբ ստիպված եղան թողնել գյուղը, հենց նրանք Աղդամի շրջանի սահմանի մոտ գնդակահարեցին խաղաղ բնակիչների շարասյունները: Ադրբեջանի հենց նույն նախկին նախագահը այս հանցավոր աննախադեպ գործողությունը կապեց Ադրբեջանի ընդդիմադիր ժողովրդական ճակատի կողմից իրեն պաշտոնանկ անելու փորձերի հետ՝ ամբողջ կատարվածի պատասխանատվությունը բարդելով նրանց վրա:

1992 թվականի մարտի սկզբին ադրբեջանական բանակը լայնածավալ հարձակում ձեռնարկեց ամբողջ ճակատը երկայնքով: Գլխավոր հարվածը հասցվեց Մարդակերտի, Ասկերանի և Մարտունու շրջանների ուղղությամբ: Դաժան մարտերի արդյունքում հակառակորդի հարձակումը կասեցվեց:

Խոջալուի ռազմակայանի ոչնչացումից հետո Ստեփանակերտի հրետանային ռմբակոծությունները էապես չկրճատվեցին: Ստեփանակերտից վեր խոյացող Շուշի քաղաքից գործնականում ամբողջ օրը իրականացվում էր ԼՂՀ-ի մայրաքաղաքի և այլ բնակավայրերի հրթիռ-հրետանային ռմբակոծություն: Մայիսի 7-ին ադրբեջանական հետևակը և զրահատեխնիկան Մի-24 մարտական ուղղաթիռների աջակցությամբ գրոհ ձեռնարկեց Ստեփանակերտից հարավ-արևելք գտնվող պաշտպանական դիրքերի վրա: Նույն օրը, միաժամանակ Շուշիի և մերձակա ադրբեջանաբնակ բարձրադիր կետերից ԼՂՀ-ի մայրաքաղաքի վրա «Գրադ» կայանից և այլ տիպի հրետանուց արձակվեցին շուրջ 200 արկեր:

Հանրապետության ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարությունը որոշում կայացրեց ճնշել այդ բնակավայրերում տեղակայված հակառակորդի հենակետային կայանները: ԼՂՀ-ի ինքնապաշտպանության ուժերի ստորաբաժանումները մայիսի 8-ի առավոտյան անցան հակահարձակման և իրենց հսկողության տակ վերցրեցին Լաչին-Շուշի մայրուղին: Կեսօրին Շուշիի պաշտպանությունը հյուսիսային և արևելյան կողմերում ճեղքվեց: Փողոցային մարտերի արդյունքում հայկական միավորումները արդեն երեկոյան վերցրեցին քաղաքի

կենտրոնական թաղամասերը: Մայիսի 9-ին Շուշին ամբողջովին ազատագրվեց:

Շուշիի և նրան մերձակա ԼՂՀ-ի այլ տարածքների կրակակետերի ոչնչացումից հետո ԼՂՀ-ի ինքնապաշտպանության ուժերի առջև խնդիր դրվեց բացել կենսականորեն կարևոր Շուշի-Լաչին-Ջաբուլխ ճանապարհը, որը հնարավորություն կտար վերացնել Հանրապետության շրջափակումը և ապահովել բնականոն կենսագործունեությունը:

Մայիսի 18-ին Հանրապետության ինքնապաշտպանության ուժերի միավորումները մտան Լաչին (Քաշաթաղ), դրանով իսկ ճեղքելով եռամյա շրջափակման օղակը: Մայիսի 20-ին Լաչինի միջանցքի միջոցով Գորիս-Ստեփանակերտ ճանապարհով ԼՂՀ-ի մայրաքաղաք հասցվեց հարյուրավոր տոննա մարդասիրական բեռներ. սննդամթերք, դեղորայք և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներ: Հակամարտության գոտում Շուշի-Լաչինյան ռազմական օպերացիային հաջորդեց լարվածության որոշակի նվազում:

Մինչդեռ հակառակորդը կրկին պատրաստվում էր լայնածավալ ռազմական գործողությունների:

Յունիսի 12-ին ադրբեջանական զորքերը հարձակում ձեռնարկեցին ճակատի հյուսիս-արևելյան, արևելյան և հարավ-արևելյան ուղղություններով: Գրեթե 120 կիլոմետր ձգվածությամբ ռազմական գործողությունների թատերաբեմ նետվեց փաստորեն Ադրբեջանի ամբողջ ռազմական ներուժը: Բացի այդ, գործի դրվեցին նաև այստեղ տեղակայված նախկին խորհրդային 4-րդ բանակի ուժերը: Զրահատեխնիկայի, «Գրադ» կայանների, հրետանու և ռազմական ավիացիայի օգնությամբ, հակառակորդին հաջողվեց զավթել ամբողջ Շահումյանի շրջանը, Մարդակերտի և Ասկերանի շրջանների մի մասը, և սերտորեն մոտենալ Ասկերան շրջկենտրոնին: Ադրբեջանական բանակի իր չափերով աննախադեպ հարձակման արդյունքում այրվեցին ու հիմնահատակ արվեցին տասնյակ գյուղեր, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ 40 հազար բնակիչներ փախստական դարձան:

1992 թվականի հունվարից Ադրբեջանը ակտիվորեն օգտագործում էր «Գրադ» համազարկային կրակի հրթիռային համակարգերը (ՀԿԳԳ), բազմաթիվ Մի-24 մարտական ուղղաթիռներ, լայն տրամաչափի հրետանի, տանկեր և այլ ժանր տեխնիկա: Ադրբեջանի կողմից Սու-25 գրոհային և այլ տիպի մարտական ինքնաթիռների օգտագործումից հետո, հատկապես 1992 թ. հունիսին ադրբեջանական բանակի լայնածավալ

ամառային հարձակումից հետո, որին օդի ակտիվ աջակցությամբ, արդեն մասնակցում էին հարյուրավոր միավոր տանկեր և հետևակի մարտական մեքենաներ, մարտական գործողությունները ձեռք բերեցին լայնածավալ պատերազմի բնույթ: Այդ ամենը ուղեկցվում էր խաղաղ հայկական բնակչության դեմ էլ ավելի նոր տեսակի սպառազինության կիրառմամբ՝ միջազգային-իրավական մարդասիրական նորմերի խախտումներով: 1991 թ. նոյեմբերից սկսած և մինչև 1994 թ. մայիսի զինադադարի կնքումը, ԼՂՀ-ի մայրաքաղաք Ստեփանակերտը փաստորեն ենթարկվում էր ամենօրյա ռմբակոծությունների զենքի տարբեր տեսակներից. «Ալազան» հրթիռներով, «Գրադ» կայանքներից, տանկերից, տարբեր տրամաչափի հրետանուց, իսկ այնուհետև նաև ենթարկվում էր ադրբեջանական ինքնաթիռների հարձակումներին: Ընդհանուր առմամբ քաղաքի վրա նետվել է ավելի քան 21000 «Գրադ» և 2700 «Ալազան» հրթիռ, տարբեր տրամաչափի 1900 հրետանային արկ: 1992 թ. օգոստոսի 31-ին Ստեփանակերտի վրա նետվել է 20 «զնդիկավոր» ավիառումբեր, որոնց օգտագործումը քաղաքացիական բնակչության դեմ արգելված է միջազգային մարդասիրական իրավունքով: Այդ ռմբակոծության արդյունքում զոհվեցին 16 բնակիչներ, տարբեր աստիճանի ծանրությամբ վիրավորվեցին 121 մարդիկ: Ռազմական գործողությունների ընթացքում ադրբեջանական ավիացիան միայն Ստեփանակերտի վրա նետել է 180 ՄՌԿ (բեկորային ենթազինապաշարներով մեկանգամյա ռումբային կենտեյներ - «զնդիկավոր» ռումբ) և շուրջ հարյուր 500-կիլոգրամանոց բեկոր-ֆուգասային ռումբեր: ներառյալ 8 ԾՂԱՌ (ծավալուն դետոնացիայի ավիառումբեր կամ այսպես կոչված «վակուումային» ռումբեր):

1992 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, ադրբեջանական բանակի հարձակման արդյունքում զավթվեց ամբողջ Շահումյանի շրջանը, ինչպես նաև ԼՂՀ-ի Մարդակերտի շրջանի մեծ մասը, Մարտունու, Ասկերանի և Հադրութի շրջանների մի մասը: Այդպիսով, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքի ավելի քան 40 տոկոսը օկուպացվեց ադրբեջանական զորքերի կողմից:

Ստեղծված իրավիճակի հետ կապված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն հսրիորդը հունիսի 18-ին Հանրապետության տարածքում հայտարարեց արտակարգ իրավիճակ: Անցկացվեց մասնակի զորահավաք, որն ընդգրկեց պահեստի սերժանտներին ու

շարքայիններին, 18-ից 40 տարեկան զինակոչիկներին, մինչև 50 տարեկան սպաներին, հատուկ պատրաստություն ունեցող կանանց:

Օգոստոսի 11-ին Ադրբեջանի նախագահը հրաման արձակեց 1991-1992 թթ. բանակից թուր զորացրվածներին զինակոչի մասին, ինչպես նաև զինված ուժերի շարքերում գտնվող ծառայողների ծառայության ժամկետների երկարաձգման մասին:

1992 թ. օգոստոսի 11-ին ԱՄՆ Կոնգրեսը ընդունեց «Ազատության պաշտպանության մասին ակտի» 907 փոփոխությունը, որը Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակման պատճառով արգելում էր կառավարական մարդասիրական օգնության ցուցաբերումը Ադրբեջանին:

Ազրեսիայի մասշտաբների ընդլայնման պատճառով և ԼՂՀ-ի տարածքների հետագա զավթման կանխարգելման համար, պաշտպանության համակարգի կատարելագործման, ինչպես նաև Հանրապետության պետական կառավարման համակարգի վերակազմավորման անհրաժեշտություն առաջացավ:

Այդ նպատակով օգոստոսի 12-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն հսրիորդը Հանրապետությունում ռազմական դրություն հայտարարելու մասին որոշում կայացրեց: Սկսվեց 18-ից 45 տարեկան տղամարդկանց զորահավաքը: 1992 թ. օգոստոսի 14-ին ստեղծվեց ԼՂՀ-ի Պաշտպանության պետական կոմիտեն, իսկ ինքնապաշտպանության ուժերի ցրված ջոկատները կազմափոխվեցին, և զինվորական կարգապահության ու միանձնյա ղեկավարության հիման վրա ձևավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Պաշտպանության Բանակը:

Ամառվա վերջից առավել լարված հատվածը մնում էր ճակատի Մարդակերտի ուղղությունը: Օգոստոսի 26-ին, մեծ կորուստների գնով հակառակորդին հաջողվեց զավթել Մարդակերտ-Քելբաջար ավտոմայրուղին, որը կարևոր ռազմավարական նշանակություն ուներ: Մարդակերտի ուղղությամբ գործող ղարաբաղյան փոքրաթիվ ուժերը հայտնվեցին ծանր կացության մեջ: Ճակատի տվյալ հատվածում զորքերի ամրապնդման նպատակով կատարվեց ուժերի վերախմբավորում, որի շնորհիվ ղարաբաղյան զորամիավորումներին սեպտեմբերի սկզբին հաջողվեց կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը, իսկ Ասկերանի

ուղղությամբ՝ անցնել հակահարձակման ու ազատագրել այդ շրջանի մի շարք գյուղեր: Նույն ժամանակաշրջանում ամբողջովին զավթված Շահումյանի շրջանում ծավալվեց պարտիզանական շարժում:

Սեպտեմբերի վերջին տասնօրյակում ադրբեջանական զորքերը երկու անգամ փորձեր ձեռնարկեցին կտրել Լաչինի մարդասիրական միջանցքը, սակայն նրանք նախ կանգնեցվեցին նրանից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա, իսկ հետո նաև՝ հետ չպրտվեցին:

Հոկտեմբերի 19-ին դարաբաղյան ուժերը միջանցքի հարավում անցան հակահարձակման դուրս գալով Ղուբատլուի շրջանի սահմանների մոտ:

1992 թ. նոյեմբերին ԼՂՀ-ի բանակը Մարդակերտի շրջանի հյուսիս-արևելքում հակահարձակողական գործողությունների շնորհիվ գործնականում հսկողության տակ վերցրեց Թառթառ-Մարդակերտ-Քելբաջար մայրուղին: Ամբողջ անսլա ընթացքում Մարդակերտի ճակատի ամբողջ երկայնքով մղվում էին դաժան մարտեր:

1992 թ. վերջին, ճակատի ամբողջ գծով նկատվեց մարտական գործողությունների ակտիվության նվազում:

1993 թվական

1993 թվականի հունվարի սկզբին ադրբեջան-դարաբաղյան ամբողջ ճակատի ռազմական գործողությունները թևակոխեցին նոր փուլ: Ադրբեջանցիները գործի դրեցին գրեթե իրենց ամբողջ զինանոցը, գրոհային ավիացիան, ծանր տանկերը, հետևակի մարտական մեքենաները:

Հունվարի 14-ին, ադրբեջանական զորքերը լայնամասշտաբ հարձակում ձեռնարկեցին Մարդակերտի շրջանի Կիչան և Սրխավենդ գյուղերի ուղղությամբ, ինչպես նաև Մարտունու շրջանի ճարտար գյուղի ուղղությամբ: Սակայն հակառակորդին չհաջողվեց առաջխաղացում ունենալ այդ հատվածներում:

Փետրվարի սկզբին դաժան մարտեր ծավալվեցին հյուսիսային ճակատում: Մարդակերտի շրջանի զավթված տարածքների ազատագրման նպատակով Հանրապետության Պաշտպանության բանակի հրամանատարությունը փետրվարի 5-ին հրաման տվեց հարձակման մասին: Մի քանի օրերի ընթացքում կտրելով հակառակորդի դիմադրությունը, դարաբաղյան ուժերը դուրս եկան Մարդակերտ-Քելբաջար ճանապարհի ռազմավարական հատվածի վրա:

Փետրվարի վերջին, համառ մարտերի շնորհիվ, դարաբաղյան ուժերին հաջողվեց լիաբեռ հսկողության տակ վերցնել Սարսանգի ջրամբարը՝ այստեղ գտնվող էլեկտրակայանի հետ մեկտեղ, որը կենսական կարևոր նշանակություն ուներ Հանրապետության համար:

Մարտի 27-ից մինչև ապրիլի 5-ը ընկած ժամանակահատվածում սկսվեցին Քելբաջարի շրջանի ռազմական հենակայանների ոչնչացման գործողությունները, որոնք լուրջ սպառնալիք էին ներկայացնում ԼՂՀ արևմտյան սահմանների համար: Ապրիլի 3-ին ճնշվեցին Քելբաջար շրջկենտրոնի կրակակետերը: Քելբաջարը Գյանջայի հետ կապող խաչմերուկի զավթումից հետո, դարաբաղյան ուժերը ապրիլի 5-ին դուրս եկան Օմարի լեռնանցք: Ապրիլի երկրորդ կեսից իրավիճակը ճակատում համեմատաբար հանգստացավ:

Սակայն, գարնան վերջում և ամառվա սկզբին իրավիճակը կտրուկ փոխվեց: Կարճատև դադարից հետո հակառակորդը վերսկսեց մարտական գործողությունները ամբողջ ճակատի երկայնքով՝ հարվածի գլխավոր ուղղություն ընտրելով արևելյան՝ Մարտունու ուղղությունը: Սակայն դարաբաղյան զորքերի պաշտպանությունը ճեղքելու բոլոր փորձերը ապարդյուն գտնվեցին:

Ամռան սկզբին Հանրապետության Պաշտպանության Բանակի հրամանատարությունը ձեռնամուխ եղավ Մարդակերտ քաղաքի ազատագրման ծրագրի իրականացմանը՝ միաժամանակ մի քանի ուղղություններով հարձակումներ ձեռնարկելով: Մարտերն իրենց գագաթնակետին հասան հունիսի 27-ին, և վճռական ու փոխհամաձայնեցված գործողությունների շնորհիվ, գրեթե մեկ տարի ադրբեջանական օկուպացիայի տակ գտնվող քաղաքն ազատագրվեց:

Հուլիսի 4-ին ադրբեջանական բանակը խոշոր հարձակում սկսեց միաժամանակ ճակատային գծի՝ Ասկերանի, Հադրութի և Մարդակերտի հատվածներում՝ ավիացիայի և զրահատեխնիկայի աջակցությամբ: Բոլոր ուղղություններով հակառակորդը հետ չպրտվեց դեպի նախնական դիրքերը: Ղարաբաղյան ուժերի հսկողության տակ անցավ Աղդամի շրջանի Շելլի գյուղի կարևոր ռազմավարական բարձունքը, որտեղից մշտական հրետանային ռմբակոծությունների էին ենթարկվում Ասկերանի շրջանի բնակավայրերն ու Ստեփանակերտը:

Այնուամենայնիվ, ԼՂՀ-ի մայրաքաղաքը շարունակվում էր ռմբակոծվել Աղդամ քաղաքից, որտեղ գտնվում էին մեծ քանակությամբ հեռահար հրետանի և «Գրադ» կայանները: Ստեփանակերտի անվտանգ

գության ապահովման նպատակով ԼՂՀ-ի զինված ուժերի առջև խնդիր դրվեց ոչնչացնել Ադդամի ռազմական հենակայանը: Հուլիսի 23-ին դարաբաղյան գործերը՝ կոտրելով հակառակորդի դիմադրությունը, որը ճակատի այդ հատված էր նետել իր զինված ուժերի հիմնական մասը, մարտերով մտան Ադդամ: Դրանով իսկ վերացվեց ոչ միայն ԼՂՀ-ի մայրաքաղաքի մշտական ռմբակոծությունների սպառնալիքը, այլև Ասկերանի ու հարակից շրջանների վրա կատարվող հարձակումները:

Այդ խոշոր ռազմական հենակայանի ոչնչացման արդյունքում Ադրբեջանի ղեկավարությունը ստիպված էր հանդես գալ կրակի դադարեցման առաջարկությամբ: Հուլիսի 25-ին, հակամարտության ընթացքում գործնականում առաջին անգամ, համաձայնություն ձեռք բերվեց զինադադարի մասին:

Սակայն, օգոստոսի սկզբին իրավիճակը նորից կտրուկ փոխվեց: Անդադար հարցակումներ սկսվեցին դարաբաղյան դիրքերի վրա: Դրանք հիմնականում վարվում էին Ջեբրայիլի ուղղությամբ: Հանրապետության ինքնապաշտպանության ուժերի գրագետ գործողությունների շնորհիվ, այդ շրջանում հակահարձակողական գործողությունների ընթացքում ոչնչացվեցին հակառակորդի մի շարք ռազմական հենակայաններ:

Օգոստոսի 16-ին ադրբեջանական Ֆիզուլի քաղաքի կողմից հարձակում ձեռնարկվեց Մարտունու շրջանի հարավային, Հադրութի շրջանի արևելյան սահմանների ուղղությամբ: ԼՂՀ-ի Պաշտպանության Բանակի զորամիավորումներին հաջողվեց ոչ միայն պահպանել իրենց դիրքերը, այլ նաև մարտերի ընթացքում ազատագրել նախկինում օկուպացված Հադրութի շրջանի հարավում տեղակայված մի շարք գյուղեր:

Օգոստոսի երկրորդ կեսին մարտեր ծավալվեցին Ֆիզուլի-Ջեբրայիլ-Ղուբատլի գծի երկայնքով: Օգոստոսի 22-ին ադրբեջանական զորքերը ստիպված էին թողնել Ֆիզուլի քաղաքը և համանուն շրջանը: Մեկ օր անց դարաբաղյան զորքերը մտան Ջեբրայիլ շրջկենտրոն, իսկ ևս երկու օրից իրենց հսկողության տակ վերցրեցին համանուն շրջանի տարածքը: Օգոստոսի 26-ին ամբողջովին ազատագրվեց ԼՂՀ-ի Հադրութի շրջանի տարածքը: Օգոստոսի 29-ին ադրբեջանական կողմը Լաչինի մարդասիրական միջանցքի հարավային դիրքերը ճեղքելու փորձ ձեռնարկեց, սակայն՝ ետ նետելով հակառակորդին, ԼՂՀ-ի բանակի ստորաբաժանումները հակահարձակման անցան և օգոստոսի 31-ին մտան Ղուբատլի շրջկենտրոնը: Նույն օրը Ադրբեջանական Հանրապե-

տության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության միջև համաձայնագիր ստորագրվեց 10-օրյա զինադադարի մասին և համաձայնություն ձեռք բերվեց մինչև սեպտեմբերի 10-ը Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարների միջև հանդիպում կազմակերպելու մասին: Սակայն, հիմնախնդիրը ռազմականից քաղաքական օրակարգ տեղափոխելու առումով, համաձայնագիրը որևէ գործնական արդյունք չտվեց: Ճակատում հարաբերական հանգիստը պահպանվեց մեկնեա ամսից պակաս:

Հոկտեմբերի 10-ի գիշերը Ադրբեջանը վերսկսեց մարտական գործողությունները՝ ճակատային գծի Հադրութի հատվածում: Հոկտեմբերի 21-ին ադրբեջանական բանակի զորամիավորումները հարձակում սկսեցին Հադրութ-Ջեբրայիլ ուղղությամբ, որի արդյունքում նրանց հաջողվեց զավթել մի քանի բարձունքներ, դրանով իսկ կրկին վտանգի տակ դնելով Հադրութի և մերձակա գյուղերի բնակչության անվտանգությունը:

Հոկտեմբերի 24-ին, ԼՂՀ-ի Պաշտպանության Բանակի զորքերը անցան հակահարձակման ճակատի հարավային ուղղությամբ՝ ճնշելով հակառակորդի մի շարք խոշոր կրակակետեր, մասնավորապես, Հորադիզ բնակավայրում: Ջբաղեցնելով այդ ռազմական հենակետը, դարաբաղյան ուժերը Ադրբեջանից մեկուսացրեցին Ջանգելանի շրջանը և Ջեբրայիլի ու Ղուբատլի շրջանների մի մասը:

Նոյեմբերի 1-ի առավոտյան ԼՂՀ-ի Պաշտպանության Բանակի մարտիկները իրենց հսկողության տակ վերցրեցին Ջանգելան շրջկենտրոնը՝ հարակից բնակավայրերի հետ միասին:

Դեկտեմբերի 10-ից ադրբեջանական կողմը երեք անգամ հարձակումներ ձեռնարկեց ճակատի հարավ-արևելյան հատվածում, սակայն ԼՂՀ-ի Պաշտպանության Բանակին հաջողվեց ետ մղել հակառակորդի բոլոր հարձակումները:

Դեկտեմբերի 15-ին Ադրբեջանի Աղջաբեդի շրջանի հենակետից սկսվեց Մարտունու շրջանի բնակավայրերի, այդ թվում նաև Մարտունի քաղաքի զանգվածային հրթիռահրետամային ռմբակոծությունը: Դեկտեմբերի 19-ին տանկերի ու ավիացիայի աջակցությամբ, ադրբեջանական զորքը կրկին գրոհեց դարաբաղյան բանակի դիրքերը Մարտունու շրջանի արևելքում: ԼՂՀ-ի զինված ուժերին հաջողվեց կասեցնել հարձակումը, իսկ ղեկտեմբերի 20-ի գիշերը՝ հակառակորդին ետ չպրտել նախնական դիրքերը: Դեկտեմբերի 22-ին հրետամային ռմբակոծությամբ

ենթարկվեցին դարաբաղյան գորքերի դիրքերի ԼՂՀ-ի հյուսիսային ու արևելյան հատվածներում, իսկ ճակատի հարավ-արևելյան հատվածում ադրբեջանական ուժերն անցան հարձակման: Հաջորդ օրվա ամբողջ ընթացքում հակառակորդն անօգուտ փորձում էր ճեղքել դարաբաղցիների պաշտպանական սահմանները շուրջ 30 կմ երկարություն ունեցող ճակատի ամբողջ երկայնքով:

Դեկտեմբերի 26-27-ին ադրբեջանական զորքերը հարձակողական գործողություններ էին վարում Մարտակերտի, Մարտունու և Հաղուռթի ուղղություններով, սակայն նրանց առաջխաղացումը կասեցվեց:

1993 թ. վերջին դարաբաղյան կողմի հսկողության տակ անցավ երկաթուղային հանգույց Հորադիզից մինչև Հայաստանի Հանրապետության պետական սահմանն ընկած ամբողջ տարածքը, ինչը հնարավորություն տվեց ԼՂՀ-ի հարավային սահմանների համար ստեղծել անվտանգության գոտի:

Այդ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի ղեկավարությունը 18-ից 40 տարեկան տղամարդկանց զորահավաք հայտարարեց: Բացի այդ, դարաբաղյան ճակատում ադրբեջանական բանակի կազմում գործում էին նաև վարձկաններ, այդ թվում շուրջ մեկուկես հազար Աֆղանստանի մոջահիդներ, ինչի մասին բազմիցս վկայել են նաև միջազգային դիտորդները: Ադրբեջանի կողմում վարձկանների մասնակցությունը պատերազմին հաստատում են նաև անձնական փաստաթղթերը, զինվորական քարտեզները, նամակներն ու լուսանկարները, բառարանները, ազգային արտարժույթը, որոնք որպես ավար ընկել էին դարաբաղյան կողմի ձեռքը:

1994 թվական

1994 թ. սկզբին Ադրբեջանը իրավիճակը իր հսկողության տակ վերցնելու ևս մեկ փորձ նախաձեռնեց՝ ամբողջ ճակատով ակտիվացնելով հարձակողական գործողությունները:

Բարձրադիր Օմարի լեռնանցքից մինչև Արաքս գետը ժամր մարտեր ծավալվեցին: Ուշադրություն չդարձնելով հսկայական կորուստների վրա, հակառակորդը չէր հրաժարվում իր ծրագրերից: Պաշտպանվելով և մի շարք հաջողված հակահարձակումներից հետո, ԼՂՀ-ի զորքերը փետրվարի սկզբին ձեռնամուխ եղան Օմարի լեռնանցքում տեղակայված հակառակորդի հենակայանների ոչնչացմանը:

Փետրվարի 18-ին հյուսիսային հատվածը՝ ներառյալ Օմարի լեռնանցքը, դրանով իսկ Քելբաջարի շրջանն ամբողջովին անցավ դարաբաղյան ուժերի հսկողության տակ: Փետրվարի վերջին և մարտի սկզբին հիմնական մարտերը ծավալվում էին ճակատի հարավ-արևելյան հատվածում Հորադիզի ուղղությամբ: Հակառակորդի զորքերը՝ գրահատանկային ուժերի, հրետանու և ավիացիայի աջակցությամբ, փորձեցին ճակատային հարվածով ճեղքել դարաբաղցիների պաշտպանությունը և շարժվել դեպի Ֆիզուլի: Սակայն, վերջիններիս հաջողվեց ոչ միայն պահպանել իրենց դիրքերը, այլ նաև առանձին հատվածներում անցնել հակահարձակման:

Ապրիլի 10-ին, հյուսիս-արևելյան ճակատում իրականացված հակահարձակողական գործողությունների ընթացքում, ԼՂՀ-ի Ձինված ուժերը մի շարք ռազմավարական կարևոր բարձունքներ գրավեցին Գյուլիստան-Թալիշ հատվածում: Ապրիլի կեսին ԼՂՀ-ի Պաշտպանության Բանակը ազատագրեց Թալիշ, Չայլու, Մատադիս և Լեվոնարխ գյուղերը:

Ռազմական պարտությունները Ադրբեջանին ստիպեցին ընդունել միջնորդ կողմերի առաջարկությունը զինադադարի մասին:

Մայիսի 5-ին Ռուսաստանի, Ղրղըզստանի և ԱՊՀ Միջխորհրդարանական Ասամբլեայի միջնորդությամբ, Ղրղըզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում, Ադրբեջանի Հանրապետությունը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և Հայաստանի Հանրապետությունը Արձանագրություն ստորագրեցին: Վերջինս դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման պատմության մեջ մտավ «Բիշքեկյան արձանագրություն» անվանումով, այդ հիման վրա մայիսի 12-ին նույն մասնակիցների կողմից Համաձայնագիր ձեռք բերվեց կրակի դադարեցման մասին, որը գործում է մինչ օրս:

Մայիսի 16-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ հանդիպում Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարի, Ադրբեջանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Պաշտպանության Բանակի հրամանատարի միջև, որի ընթացքում հաստատվեց կողմերի պատրաստակամությունը հավատարիմ մնալու զինադադարի մասին ձեռքբերված պայմանավորվածությանը: Նախապատրաստվեց նաև փաստաթուղթ՝ «Պայմանավորվածություն 1994 թ. փետրվարի 18-ի Արձանագրության իրականացման կարգի մասին», որը նախատեսում էր դարաբաղյան ու ադրբեջանական

գորքերի հեռացումը, կողմերի միջև բուֆերային գոտու ստեղծումը և խաղաբարար ուժերի տեղակայումը: Փաստաթղթի տակ իրենց ստորագրությունները դրեցին Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարը, Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարը և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Պաշտպանության Բանակի հրամանատարը: Սակայն Ադրբեջանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարը փաստաթղթի տակ չստորագրեց. նրան հրատապ կերպով կանչեցին Բաքու: Չնայած դրան, Ղարաբաղյան Հակամարտության գոտում ձեռք բերվեց երկարատև զինադադար:

Հետպատերազմական ժամանակաշրջան

-հումանիտար հետևանքները

Փախստականների և հարկադիր վերաբնակեցվածների հարցը ընդհանուր առմամբ հանդիսանում է Ղարաբաղյան Հակամարտության, մասնավորապես 1991-ից մինչև 1994 թթ. կողմերի միջև ռազմական գործողությունների հումանիտար հետևանքների առավել կարևոր հարցը: Այն ուղղակիորեն կապված է մարդու իրավունքների հարգանքի ու պաշտպանության միջազգային-իրավական սկզբունքի հետ: Փախստականների և հարկադիր վերաբնակեցվածների հարցը տարբեր տեսանկյուններից միաժամանակ հակամարտության և պատճառ է, և հետևանք: Վերաբնակեցված անձանց իրավունքների պաշտպանությունը պետք է հանդիսանա հակամարտության լուծման և հետկոնֆլիկտային հասարակության խաղաղաշինության անքակտելի ու կենտրոնական հարցերից մեկը, ինչպես նաև պետք է լինի տարածաշրջանային անվտանգության անքակտելի տարրը:

Սիջազգային աղբյուրները խոսում են 360 հազար հայերի մասին, որոնք հարկադրված էին լքել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ը 1988-1990 թթ.: Նշվում է նաև Լեռնային Ղարաբաղում և նրան հարակից նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն տարածքներում (ներկայումս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վերահսկման տակ գտնվող) անմիջական մարտական գործողությունների գոտուց տեղափոխվածների մոտավոր թիվը՝ 600 հազար մարդ:

Փախստականների ու հարկադիր վերաբնակեցվածների քանակի հարցը քաղաքականացված է Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման խնդրում կողմերի մոտեցումների ներկայիս ձևաչափում,

սակայն այն չի կարող չանդրադառնալ «փախստական» և «հարկադիր վերաբնակեցված» կարգավիճակ ունեցող անձանց (ինչպես հայկական, այնպես էլ ադրբեջանական կողմի) քանակական ներկայացվածության օբյեկտիվ պատկերի բացահայտման վրա: Ադրբեջանը բերում է իր փախստականների ու հարկադիր վերաբնակեցվածների քանակի բացահայտ ուճացված թվեր, իսկ Հայաստանը փաստարկված ձևով հերքում է՝ զուգահեռաբար նշելով, որ, օրինակ, 1988-1989 թթ. Հայկական ԽՍՀ-ն և Ղարաբաղյան հակամարտության ռազմական գործողությունների գոտին լքած ադրբեջանցիների մոտ «փախստական» կարգավիճակի բնորոշման հարցում առկա են զգալի իրավական ու քաղաքական թերություններ:

Համաձայն ԽՍՀՄ բնակչության 1989 թ. Համամիտքեական մարդահամարի տվյալների, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում բնակվում էին 391 հազար հայեր: Հարկ է նշել, որ ԽՍՀ Միության տվյալ մարդահամարի իրականացման պահին արդեն իսկ առկա էին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայերի և Հայկական ԽՍՀ-ից ադրբեջանցիների զանգվածային հոսքեր, ընդ որում վերջիններիս առումով կարելի է նշել, որ 1989 թ. վերջին Հայկական ԽՍՀ-ի գրեթե ամբողջ ադրբեջանցի բնակչությունը տեղափոխվել էր իր ազգային միութենական հանրապետության տարածքը:

Հայկական կողմի բերած տվյալներն առավել ուշագրավ են, հատկապես ադրբեջանական կողմի «ադրբեջանցի մեկ միլիոն փախստականներ» թվաքանակի շուրջ արստրակտ գործառնությունների հիմնապատկերի վրա:

1988 թվականին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում իրականում ապրում էին շուրջ 500 հազար հայեր (ըստ 1979 թ. մարդահամարի – 475 հազ. մարդ): Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի բոլոր խոշոր քաղաքներում գործնականում բնակչության զգալի մասը կազմում էին հայերը: Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Շենախիի, Իսմայիլի, Ժղանուլի (ներկայիս՝ Բեյլազանի), Կուտկաշենի և մի շարք այլ շրջաններում կային տասնյակ հայկական գյուղեր, որտեղ պարփակ կերպով բնակվում էին տասնյակ հազարավոր հայեր:

Ադրբեջանում կատարված ցեղասպանության ու ազգային զտումների գործողությունների պատճառով ավելի քան 400 հազար հայեր փախստական դարձան: 1988 թ. փետրվարի եռօրյա ջարդերի ընթացքում առաջինը բռնի տեղահանվեցին Սուլճայիի հայերը: Նույն թվականի գարնան-ամռան ընթացքում տասնյակ հազարավոր հայեր լքե-

ցին Բաքուն: 1988 թ. աշնանը կատարված ջարդերի ու ազգային գտումների հետևանքով բռնի տեղահանվեցին Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային հատվածի, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի բոլոր գյուղական շրջանների հայերը և բաքվեցի հայերի գերակշռող մասը: 1990 թ. հունվարի Բաքվի հայերի ջարդի հետևանքով քաղաքը լքեցին հայկական բնակչության մնացորդները:

Փախստականների նշված 400 հազար թվաքանակը բերվում է առանց հաշվի առնելու Լեռնային Ղարաբաղի հայերին, որոնք հարկադրված էին լքել ինքնավարությունը, իսկ այնուհետև՝ հակամարտության սրման պատճառով, նաև՝ հռչակված ԼՂՀ-ն: Ըստ 1989 թ. մարդահամարի պաշտոնական տվյալների, ԼՂԻՄ-ի բնակչությունը կազմում էր 189 հազ. մարդ, որոնցից 145,5 հազ. հայեր էին (76,9 տոկոս), 40,6 հազարը՝ ադրբեջանցիներ (21,5 տոկոս): Նույն թվականի տվյալներով Շահումյանի շրջանում ապրում էին ավելի քան 17 հազ. հայեր (շրջանի բնակչության շուրջ 80 տոկոսը) և մոտ 3 հազ. ադրբեջանցիներ: Մարդահամարի ընթացքում չհաշվառված էին մնացել Բաքվից, Սումգայիթից և այլ քաղաքներից մեկնած շուրջ 23 հազար հայ փախստականները, որոնք 1989 թ. հունվարի մարդահամարի իրականացման պահին փաստորեն բնակվում էին նախկին ԼՂԻՄ-ում՝ չունենալով տեղի գրանցում, հետևաբար նրանց անձնագրերում գրանցման մասին նշումը վկայում էր բնակության նախկին վայրի մասին:

Այսպիսով, ԼՂԻՄ-ի և Շահումյանի շրջանի հայկական բնակչությունները միասին, որոնք մտան 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական-տարածքային բնակչության կազմի մեջ, հաշվվում էր 185 հազար թվաքանակով, ադրբեջանցիներինը՝ 44 հազ., ևս 3,5 հազար մարդ կազմում էին ռուսները, հույները, ուկրաինացիները, թաթարները և այլ ազգությունները:

1992 թ. ամռան-աշնան մարտական գործողությունների ընթացքում ադրբեջանական զինված խմբավորումներն ամբողջովին զավթեցին ԼՂՀ-ի Շահումյանի շրջանը, Մարդակերտի շրջանի երկու-երրորդը, ԼՂՀ-ի Մարտունու, Ասկերանի և Հադրուքի շրջանների մի մասը: Դրա հետևանքով շուրջ 66 հազար հայեր դարձան փախստականներ (լքեցին հռչակված ԼՂՀ-ի տարածքը) և հարկադրված վերաբնակեցվածներ (տեղափոխվեցին ԼՂՀ-ի այլ շրջանները): 1994 թ. մայիսին, մարտական գործողությունների ավարտից հետո, մոտ 35 հազար հայ փախստականներ վերադարձան ԼՂՀ-ի տարածք:

1991-1994 թթ. ընթացքում ռազմական գործողությունների մեջ ընդգրկված տարածքներից հայ փախստականների ընդհանուր թվաքանակը կազմել է 114 հազար մարդ, այդ թվում նաև 83 հազարը Հյուսիսային Լեռնային Ղարաբաղի շրջաններից:

Հյուսիսային Լեռնային Ղարաբաղը ներառում է այն տարածքները, որոնք հայտնվել են 1923 թ. ձևավորված Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի տարածքից դուրս: 1923 թ. հուլիսի 7-ին Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի կողմից խախտելով 1921 թ. հուլիսի 5-ի Կովբյուրոյի որոշումը, ընդունված «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ստեղծման մասին» Դեկրետում որոշվել էր. «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական հատվածից ստեղծել ինքնավար մարզ...»: Այդպիսով, մարզի տարածքից դուրս են թողնվել Լեռնային Ղարաբաղի հարավային (Ղուրբատու, Ջանգելան, Ջաբրայիլ, Ֆիզուլի), արևմտյան (Քելբաջար, Լաչին) և հյուսիսային (Գետաբեկ, Դաշքեսան, Խանլար, Շամխոր, Շահումյան) շրջանները: Հյուսիսային Լեռնային Ղարաբաղի սահմանների մեջ մտնում են ներկայիս Գետաբեկի, Դաշքեսանի, Խանլարի և Շամխորի շրջանները, ինչպես նաև Գյանջա քաղաքը (Կիրովաբադ), որը մտնում էր պատմական հայկական Արցախի արեալի մեջ (հայկական տեղանունը՝ Գանձակ քաղաք):

ԼՂՀ-ի շուրջ 30 հազար հայեր համարվում են ներքին տեղաշարժված անձինք (գերազանցապես ներկայումս Ադրբեջանի կողմից զավթված Լեռնային Ղարաբաղի Շահումյանի շրջանից և Մարդակերտի շրջանի մի մասից): Եվս 77 հազար մարդ հանդիսանում են Հայաստանի Հանրապետության Ադրբեջանի հետ սահմանամերձ շրջաններից ներքին տեղաշարժված անձինք, որոնք տուժել են ռազմական գործողությունների հետևանքով:

1991 թ. տվյալներով ԼՂՀ-ի ընդհանուր հայկական բնակչության 185 հազար մարդ թվաքանակից, 1998 թ. դրությամբ անմիջապես ԼՂՀ-ից փախստականների ու ներքին տեղահանվածների թվաքանակը կազմում էր 61 հազար մարդ: Նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքից (այդ թվում նաև Հյուսիսային Լեռնային Ղարաբաղի տարածքից) փախստականների հաշվառումով հայ փախստականների ու ներքին

տեղահանվածների քանակը Լեռնային Ղարաբաղի ընդհանուր կտրվածքով հասնում է 144 հազար մարդու:

1988-1992 թթ. ընթացքում Հայկական ԽՍՀ-ն լքել է 168 հազար ադրբեջանցի, իսկ Լեռնային Ղարաբաղը՝ 40 հազար: Ներկայումս ԼՂՀ-ի կողմից վերահսկվող նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքներից հարկադիր վերաբնակեցվածներ են դարձել շուրջ 375 հազար ադրբեջանցիներ: Այսպիսով, ադրբեջանցի փախստականների ու հարկադիր վերաբնակեցվածների ընդհանուր թվաքանակը կազմում է շուրջ 583 հազար մարդ:

Ադրբեջանցի տեղահանվածների թվից մի զգալի հատված չի կարելի համարել փախստական: Նախ, Հայկական ԽՍՀ-ն լքած ադրբեջանցիների գերակշռող հատվածը կարողացել է փոխանակել իր բնակարանը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների հետ, իսկ մեկ այլ հատվածը Հայկական ԽՍՀ-ի կառավարության կողմից նյութական փոխհատուցում է ստացել: 1989 թ. Հայաստանի իշխանությունների կողմից միակողմանի կերպով շուրջ 14,5 հազար ադրբեջանական ընտանիքների փոխհատուցում վճարվեց Հայաստանում թողնված տների ու գույքի համար՝ այն ժամանակ ԱՄՆ 110 մլն. դոլարին համարժեք գումար: Այս հիմնապատկերի վրա, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից ավելի քան 400 հազար հայ փախստականներից ոչ մեկը վերջինից ոչ միայն չստացավ նյութական փոխհատուցում, այլև իր կյանքի անմիջական սպառնալիքի տակ շտապ կարգով լքեց հանրապետությունը՝ դրանից բխող բոլոր նյութական-գույքային ու բարոյական կորուստներով:

Անմիջապես Լեռնային Ղարաբաղի և նրան հարակից շրջանների ադրբեջանական բնակչության մի զգալի մասը չի կարող համարվել փախստական այն բանի հետևանքով, որ նա ամենաակտիվ մասնակցությունն է ունեցել 1991-1994 թթ. ռազմական գործողություններին, ինչպես նաև այն պատճառով, որ բնակչության այն հատվածը, որը բնակվում էր իր քաղաքացիական պատկանելության հանրապետությունում, հռչակված ԼՂՀ-ի տարածքից դուրս և ստիպված էր տեղափոխվել այդ հանրապետության այլ շրջանները, չի կարող դիտարկվել «Փախստական» միջազգային-իրավական տերմինի ներքո, այլ համապատասխանում է «հարկադիր վերաբնակեցված» բնորոշմանը:

Ըստ փախստականների գործերով ՄԱԿ-ի Գերագույն հանձնակատարի Վարչության ամենամյա վիճակագրական զեկույցի տվյալների (ՄԱԿ-ի ՓԳՀՎ, 2006 թ.), Ադրբեջանի տարածքում հարկադիր վերաբնա-

կեցված կարգավիճակով գտնվում էին 686 586 անձինք: Փախստականի կարգավիճակի մասին 1951 թ. Կոնվենցիային համապատասխան Ադրբեջանի տարածքում փախստականի կարգավիճակով օժտված են 2618 մարդ, որոնք գտնվում են ՄԱԿ-ի ՓԳՀՎ պաշտպանության տակ: Միևնույն ժամանակ, Ադրբեջանից փախստականի կարգավիճակով օժտված էր 126 հազ. մարդ, որոնցից միայն 5485-ի վրա էր տարածվում Վարչության պաշտպանությունը: Հայաստանի տարածքում գտնվում էին 113714 փախստականներ, որոնցից միայն 5871-ն էին գտնվում ՄԱԿ-ի ՓԳՀՎ-ի պաշտպանության ներքո (Statistical Yearbook 2006. Trends in Displacement, Protection and Solutions. The Senior Statistician Field Information and Coordination Support Section Division of Operational Services United Nations High Commissioner for Refugees. Geneva. December 2007):

1988-1990 թթ. ժամանակահատվածում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում իրականացվել է ազգությամբ հայ անձանց բռնի և զանգվածային տեղահանում: Ելնելով զուտ ազգային պատկանելությունից հայերը տեղահանվում և զրկվում էին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի քաղաքացիական պատկանելության փաստացի վիճակից բխող պաշտպանությունից: Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքից հայերի տեղահանումը առնվազն տեղի էր ունենում Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության աջակցությամբ: Ադրբեջանական Հանրապետության ներկայիս իշխանությունների հրաժարումը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի իրավական ժառանգությունից չի նշանակում այն, որ՝ հռչակելով ժողովրդավարական պետություն և մարդու իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության ոլորտում վերցնելով միջազգային-իրավական պարտավորություններ, նրանք կարող են խուսափել ինչպես ֆիզիկական ու նյութական վնասի հատուցումից (իրավաբանական փաստ է - միջազգայնորեն դատապարտվող առավել ծանր հանցանքներով ուղեկցվող բռնի տեղահանում, ներառյալ ցեղասպանության բնույթի գործողությունները), այնպես էլ գույքային վնասի հատուցումից այն անձանց, որոնք ենթարկվել են ցեղասպանության ու ազգային զտման գործողությունների (իրավաբանական փաստ - օտար գույքի անօրինական յուրացում՝ առանց համապատասխան նյութական փոխհատուցման վճարման):

- ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացի հիմնական փուլերը

Ղարաբաղյան Հակամարտության կարգավորման գործընթացի սկիզբը կարելի համարել 1991 թ. աշունը, երբ հակամարտության երկու հիմնական կողմերը Ադրբեջանի Հանրապետությունը և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որոշեցին մախկին Ադրբեջանական խՄԻ-ի տարածքում սեփական պետականության կառուցման իրենց քաղաքական-իրավական կողմնորոշիչները և երբ հատկապես իրական դարձավ կողմերի միջև հակամարտության վերածույնը բաց ու լայնածավալ ռազմական հակամարտության մակարդակի:

1991 թ. սեպտեմբերի 20-23-ին իրականացվեց Ռուսաստանի և Ղազախստանի միջնորդական առաքելությունը, որի ընթացքում այդ երկրների ղեկավարները այցելեցին Ստեփանակերտ, Քաբու և Երևան:

Այդ առաքելության արդյունքում, 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին ընդունվեց այսպես կոչված «Ժելեզնիկոսկի կոմյունիկեմ» («Համատեղ կոմյունիկե Ռուսաստանի Ղաշնության Նախագահ Բ.Ն. Ելցինի և Ղազախստանի Նախագահ Ն. Նազարբաևի միջնորդական առաքելության մասին»):

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և միջազգային աջակցությամբ իրականացված 1991 թ. Ռուսաստանի և Ղազախստանի նախագահների միջնորդական առաքելությունը նշանավորեց հակամարտությունների կարգավորման գործում տարածաշրջանային և միջազգային համակարգի ձևավորումը, որը զարգացավ միջնորդ կողմերի ջանքերի հետագա փուլերում՝ արդեն այնպիսի միջազգային կազմակերպության շրջանակներում, ինչպիսին է ԵԱՀԿ-ն:

1992 թ. հունվարի 31-ը կարելի է համարել ելակետ, մինչ օրս ձգվող Ղարաբաղյան Հակամարտության գործում ԵԱՀԿ-ի միջազգային միջնորդական առաքելության համար: Այդ օրը ԵԱՀԿ-ի (1995 թ.-ից - ԵԱՀԿ) արտգործնախարարների խորհրդի Պրագայի նիստը՝ Հայաստանը և Ադրբեջանը ԵԱՀԿ-ի կազմի մեջ ընդգրկելուց հետո, որոշում կայացրեց այդ Կազմակերպության զեկուցողին ուղարկել հակամարտության գոտի:

Լեռնային Ղարաբաղի Հակամարտությունը դարձավ ԵԱՀԿ-ի խաղաղարարական ներուժի առանցքային հիմնախնդիրներից մեկը: 1992 թ. փետրվարին, ԵԱՀԿ-ի Ավագ պաշտոնատար անձանց կոմիտեի (Ա-

ՊԱԿ) 7-րդ հանդիպման ժամանակ քննարկվեց Կազմակերպության դիտորդների առաքելության զեկույցը Լեռնային Ղարաբաղում իրավիճակի մասին: Զեկույցի առաջարկություններից ելնելով, ԱՊԱԿ-ը հակամարտության մեջ ներգրավված կողմերին առաջարկեց ճակատում զինադադար հաստատել և ԵԱՀԿ-ի շրջանակներում բանակցություններ սկսել: Հակամարտության գոտում անվտանգության երաշխիքի համար առաջարկվում էր ԵԱՀԿ-ի Նախարարների խորհրդի Նախագահի անձնական մասնակցությունը բանակցություններում: Հակամարտության սրումը ստիպեց ԱՊԱԿ-ին պնդել ԵԱՀԿ-ի խորհրդի արտահերթ նիստի հրավիրման անհրաժեշտությունը, որը կայացավ 1992 թ. մարտի 24-ին Չելսինկիում: Այս նիստի ժամանակ որոշում կայացվեց հրավիրել միջնորդների առանձին խումբ՝ Մինսկի կոնֆերանսում Ղարաբաղյան Հակամարտության կարգավորման համընդհանուր բանակցությունների մախապատրաստման համար:

Երբ ԵԱՀԿ-ն նախաձեռնեց այն, ինչը հետագայում ստացավ Մինսկի գործընթաց անվանումը, նախատեսվում էր, որ Ղարաբաղյան Հակամարտության կարգավորման կոնֆերանսը տեղի կունենա 1993 թ. գարնանը Մինսկում՝ խաղաղ համաձայնագրի մանրամասների վերջնական մշակման նպատակով: ԵԱՀԿ-ն գտնում էր, որ կոնֆերանսին միայն կմնա տեխնիկական պահերի ճշգրտումը, քանի որ հիմնական աշխատանքն արդեն կատարված կլինի նախապատրաստող մարմնի՝ Կազմակերպության Մինսկի խմբի կողմից: Այնուամենայնիվ, երբ հետզհետե սկսեցին նորանոր հիմնախնդիրներ առաջանալ, դիվանագիտական նախապատրաստական մարմինը վերածվեց բանակցային ձևաչափի, իսկ ինքը՝ Մինսկի կոնֆերանսը հետաձգվեց անորոշ ժամկետով:

Այդ խմբի խնդիրը, որը հետագայում անվանվեց «Մինսկի խումբ», դարձավ հակամարտության խաղաղ կարգավորման նպատակով մշտական երկխոսությանը և բանակցություններին աջակցելը: Ղրա հետ մեկտեղ, ԱՊԱԿ-ը առաջարկեց ԵԱՀԿ-ի Նախարարների խորհրդի Նախագահին հակամարտության գոտի առաքելություն ուղարկել զինադադարի ու այնտեղ դիտորդների տեղաբաշխման հնարավորությունների շուրջ բանակցությունների համար:

Ներկայումս Մինսկի խմբի նշտական անդամ երկրներ են հանդիսանում Ադրբեջանը, Հայաստանը, Բելառուսը, Չեռնոսիան, Իտալիան, Ռուսաստանը, ԱՄՆ, Թուրքիան, Ֆինլանդիան, Ֆրանսիան, Շվեդիան և ԵԱՀԿ-ի «եռյակի» երկրները ռոտացիոն հիմքի վրա:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների իմստիտուտը հիմնադրվել է ԵԱՀԿ Բուդապեշտի գազաթաժողովի որոշմամբ (6 դեկտեմբերի, 1994 թ.): Մինսկի խմբի համանախագահների մանդատը ընդունվել է ԵԱՀԿ գործող նախագահի կողմից 1995 թ. մարտի 23-ին: Մինսկի խմբի համանախագահներ են դարձել Ռուսաստանը, ԱՄՆ և Ֆրանսիան:

Հակամարտության գոտում ԵԱՀԿ-ի նշտական ներկայացուցիչը, որի գլխավոր գործառնություններից մեկը զինադադարի ռեժիմի պահպանման նկատմամբ դիտորդական առաքելության իրականացումն է, հանդիսանում է ԵԱՀԿ-ի Գործող նախագահի Անձնական ներկայացուցիչը:

1992 թ. մարտի 24-ին, ԵԱՀԿ-ի խորհրդի նիստում հաստատված որոշումների մոտեցումներն ու սկզբունքները զարգացում ապրեցին Ղարաբաղյան Հակամարտության շուրջ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի չորս բանաձևերում (1993 թ. ապրիլից մինչև նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում) և Ամփոփիչ Փաստաթղթում, որն ընդունվել է 1994 թ. դեկտեմբերին կայացած ԵԱՀԿ անդամ երկրների ղեկավարների ու կառավարությունների գազաթաժողովում (Բուդապեշտ, Հունգարիա):

Իր բանաձևերում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը անհանգստություն է հայտնում մարտական գործողությունների շարունակման, ԼՂՀ-ի հարակից տարածքների զավթման, բնակչության զանգվածային տեղաշարժերի և Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակման առիթով՝ հակամարտության կողմերին կոչ անելով դադարեցնել մարտական ու փոխադարձ թշնամական այլ գործողությունները և վերսկսել բանակցությունները Մինսկի խմբի շրջանակներում:

1992 թ. մարտի 26-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ձևակերպեց Ղարաբաղյան Հակամարտության կարգավորման մեջ իր մասնակցության ձևը: Այն է, աջակցությունը ԵԱՀԿ-ի խաղաղարար ջանքերին: Այսպիսով, այդ պահից սկսած և մինչ օրս, ՄԱԿ-ը ձեռնպահ է մնում հակամարտության կարգավորման գործընթացին ուղղակի մասնակցությունից: Այնուամենայնիվ, Ադրբեջանի մատուցմամբ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի վերջին որոշ նախաձեռնությունները (2008 թ. մարտի 14-ին ընդունված բանաձևը «Իրավիճակը Ադրբեջանի զավթված տարածքներում» մասին,

որին դեմ հանդես եկան ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի բոլոր երեք համանախագահող երկրները), հարցականի տակ են դնում հակամարտության կարգավորման արդյունավետ ուղիների որոնման ամբողջ գործընթացը:

1992 թ. սկսած իրականություն դարձան հակամարտության հիմնական կողմերի՝ ի դեմս Ադրբեջանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության միջև անմիջական շփումները, ընդ որում ոչ միայն հակամարտության կարգավորման շուրջ պաշտոնատարների պաշտոնական շփումների ոլորտում, այլ նաև միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունների օգնությամբ՝ փոխադարձ վստահելիության հաստատման ոլորտում (հիմնականում Կարմիր խաչի Միջազգային Կոմիտեի):

1992-1993 թթ. նշանավորվեցին միջողմերի միջև համագործակցության սերտ ձևերի, ինչպես նաև Ադրբեջանի ու Լեռնային Ղարաբաղի (Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Լեռնային Ղարաբաղի պաշտոնական ներկայացուցիչների երկկողմ և եռակողմ բանակցությունների ներդրմամբ:

Նման համագործակցության առավել նշանակալի արդյունքը հանդիսացավ զինադադարի մասին ավելի քան մեկևկես տասնյակ պայմանավորվածությունների ձեռքբերումը: Դրանցից ամենահայտնիներն են. 1992 թ. մայիսին Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների միջև Թեհրանում (Իրան), 1992 թ. սեպտեմբերին Մոսկվայում հակամարտության կողմերի ռազմական գերատեսչությունների ղեկավարների միջև ձեռք բերված պայմանավորվածությունները զինադադարի մասին, ինչպես նաև 1993 թ. սեպտեմբերի 12-13-ին Ադրբեջանական խորհրդարանի փոխխոսնակի ու ԼՂՀ-ի արտգործնախարարի միջև բանակցությունների ընթացքում ընդունած Համատեղ կոմյունիկեյն (միայն 1993 թ. Ադրբեջանը ավելի քան 10 անգամ ուղղակի շփման մեջ է մտել ԼՂՀ իշխանությունների հետ և պայմանավորվել զինադադարի մասին):

ԵԱՀԿ Լիսաբոնում կայացած գազաթաժողովից հետո (1996 թ. դեկտեմբեր, Պորտուգալիա) անմիջական եռակողմ բանակցություններում ճգնաժամ նկատվեց, որը պայմանավորված էր առանցքային հարցերի, հիմնարար սկզբունքների, ինչպես նաև հակամարտության կարգավորման համընդհանուր մոդելի շուրջ հակամարտության կողմերի միջև տարածայնություններով:

ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի համանախագահների միջնորդությամբ, հակամարտության կարգավորման եռակողմ ձևաչափով վերջին հանդիպումը (Ադրբեջան, Լեռնային Ղարաբաղ, Չայաստան) կայացավ Յել-սինկիում 1997 թ. ապրիլի 1-ից 4-ը:

1997 թ. մայիսից մինչև 1998 թ. նոյեմբերը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրները կողմնորոն երեք անգամ Ղարաբաղյան Հակամարտության կարգավորման նոր առաջարկություններ են ներկայացրել: Մինսկի խմբի առաջին երկու պլանները ընդունվել են Ադրբեջանի և Չայաստանի կողմից, սակայն մերժվել են Լեռնային Ղարաբաղի կողմից: Երրորդ առաջարկությունը, որի հիմքում դրված էր «ընդհանուր պետության» հայեցակարգը, և որը նախատեսում էր հիմնախնդրի համընդհանուր կարգավորումը՝ առանց նախապայմանների բանակցությունների վերսկսման ճանապարհով, և Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդին տալիս էր իր ինքնորոշման իրավունքը իրականացնելու հնարավորություն, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և Չայաստանի Հանրապետությունը ընդունեցին, իսկ Ադրբեջանի Հանրապետությունը մերժեց:

1997 և 1999 թվականների միջև ընկած հատվածում, Մինսկի խմբի միջնորդական առաքելության շրջանակներում քննարկվում էին չորս տարբերակներ, որոնք ներկայացնում էին հակամարտության կարգավորման տարբեր մեթոդներ:

Առաջինը, որը հայտնի է «փաթեթային տարբերակ» անվամբ, ենթադրում էր բոլոր հիմնախնդիրների միաժամանակյա լուծում ներառյալ Լեռնային Ղարաբաղի վերջնական կարգավիճակը: Հաշվի առնելով խնդրահարույց հարցերի քանակը, նման մոտեցումը ավելի շատ հնարավորություններ էր տալիս փոխզիջման ձեռքբերման համար: Փաթեթային առաջարկը, որն առաջ էր քաշվել համանախագահների կողմից 1997 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին, կազմված էր երկու օրակարգից. հակամարտության դադարեցման «Թիվ 1 Համաձայնագիրը», որը ներառում էր գործերի դուրս բերումը, խաղաղության պահպանման ուժերի տեղաբաշխումը, տեղահանված անձանց վերադարձը և անվտանգության հարցերը, և Լեռնային Ղարաբաղի վերջնական կարգավիճակի «Թիվ 2 Համաձայնագիրը»: Ինչպես ասվում էր ԵԱՀԿ Նախադարձների խորհրդի 1997 թ. հաշվետվության մեջ, դրանք երկու առանձին օրակարգեր էին, «որպեսզի կողմերին պայմանավորվելու և առանձին ժամկետներում դրանցից յու-

րաքանչյուրն իրականացնելու հնարավորություն տրվեր, սակայն այն բանի հստակ գիտակցմամբ, որ վերջին հաշվով բոլոր մնացած հարցերը պետք է լուծում ստանան»: Բաքվի և Երևանի արձագանքը դրական էր, սակայն Ստեփանակերտը մերժեց այդ առաջարկը:

Այսպես կոչված «փուլային լուծումը», որն առաջարկվել էր 1997 թ. սեպտեմբերին, հիմնվում էր «Թիվ 1 Համաձայնագրի» առաջնահերթ ստորագրման վրա, մինչև «Թիվ 2 Համաձայնագրի» քննարկումը, ընդ որում Լեռնային Ղարաբաղը և Չայաստանը միացնող Լաչինի միջանցքի հարցը տեղափոխվել էր «Թիվ 2 Համաձայնագրի» մեջ: Ենթադրվում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը կպահպանի ներկայիս կառուցվածքը այնքան ժամանակ, քանի դեռ ձեռք չի բերվել համաձայնություն նրա վերջնական կարգավիճակի մասին: Մինչ այդ նրան կտրամադրվի միջազգայնորեն ճանաչված «միջանկյալ կարգավիճակ»: Այս պլանը մերժվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ղեկավարության կողմից՝ հերքական անգամ ցուցադրելով այն, որ չնայած բանակցությունների ընթացքում նրան հատկացված սահմանափակ կարգավիճակին, պաշտոնական Ստեփանակերտը կարգավորման հավանական տարբերակների նկատմամբ օժտված է վետոյի զգալի իրավունքով:

1998 թ. նոյեմբերին առաջ քաշված «Ընդհանուր պետության» տարբերակը իրենից ներկայացնում էր Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի ընդհանուր պետության բավական հեղհեղուկ մոդել՝ Բաքվի և Ստեփանակերտի միջև քիչ թե շատ հորիզոնական հարաբերություններով: Այս տարբերակը մերժվեց Ադրբեջանի կողմից՝ նրա տարածքային ամբողջականության սկզբունքի, ինչպես նաև 1996 թ. դեկտեմբերին Լիսաբոնում կայացած ԵԱՀԿ-ի գագաթաժողովի կողմից համաձայնեցված սկզբունքների խախտման պատճառով, երբ՝ քացառությամբ Չայաստանի, բոլոր մասնակիցները սատարեցին Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության գերակայությունը ընդգծող կարգավորման հայտարարությունը:

2000 թ. վերջից հակամարտության կարգավորման գործընթացի օրակարգում առաջ քաշվեց Չայաստանի և Ադրբեջանի միջև բարձր մակարդակով հանդիպումների սխեման, որոնց նախորդեցին այդ պետությունների արտգործնախարարների նախապատրաստական հանդիպումները: Ենթադրվում էր, որ տվյալ սխեման ուղղված է Ղարաբաղյան Հակամարտության համընդհանուր կարգավորման ձեռքբերմանը:

Հենց այս սխեման էր գտնվում Փարիզում Ֆրանսիայի նախագահ Ժ. Շիրակի մասնակցությամբ կայացած Չայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների գրույցների կենտրոնում (2001 թ. հունվար և մարտ ամիս-

ներ): Ավելի ուշ, 2001 թ. ապրիլի 3-6-ին Քի-Ուեստում (Ֆլորիդա, ԱՄՆ) «երկու+երեք» ձևաչափով անցկացվեց Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների միջև բանակցությունների հերթական ռաունդը, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների և Երկայացուցիչների մասնակցությամբ:

2001 թ. միջնորդական երկյակը՝ ի դեմս Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի, առաջարկեց կարգավորման արդիականացված տարբերակ, որն իր մեջ համատեղում էր նախկինում առաջարկված մոդելների տարրերը՝ «Գորլի ծրագրի» հետ (կարգավորման ծրագիր, որը նախատեսում է հակամարտության կողմերի միջև տարածքների փոխանակում): Կարգավորման տվյալ մոդելը առաջարկվեց Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների միջև Քի-Ուեստում 2001 թ. ապրիլին կայացած հանդիպման ժամանակ, սակայն չհանգեցրեց կողմերի համաձայնությանը:

Երկու նախագահների միջև 2002 թ. օգոստոսին, հոկտեմբերին և նոյեմբերին կայացած հանդիպումները համաձայնության չհանգեցրին:

Սկսած 2003 թ. Ադրբեջանի նոր նախագահը վերադարձավ այսպես կոչված կարգավորման փուլային տարբերակին՝ սկսելով «ադրբեջանական տարածքներից»՝ հայկական գործերի դուրս բերումից և ավարտելով Լեռնային Ղարաբաղին «Ադրբեջանի կազմում ամենալայն ինքնավարության տրամադրումով»:

2004 թ. ապրիլի 16-ին Մինսկի խմբի համանախագահներին Պրահայում (Չեխիա) Հայաստանի և Ադրբեջանի արտգործնախարարների հետ հաջողվեց անցկացնել համապատասխան խորհրդակցություններ: Համընդհանուր կարգավորման տարբերակի որոնման շուրջ հակամարտության կողմերի միջև ակտիվ խորհրդակցությունների վերսկսման այս նոր փուլը ստացավ «Պրահայի գործընթաց» անվանումը:

2004 թ. ապրիլի 28-ին Վարշավայում կայացած հանդիպման ժամանակ Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահները արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների ղեկավարներին հանձնարարեցին շարունակել համանախագահների հետ խորհրդակցությունները:

2005 թ. մարտից մինչև մայիս, համանախագահները մի քանի առանձին խորհրդակցություններ անցկացրին արտգործնախարարների հետ՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների հերթական հանդիպման նախապատրաստման նպատակով, որը կայացավ 2005 թ. մայիսի

15-ին Վարշավայում՝ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի արտգործնախարարների մասնակցությամբ:

2006 թ. մայիսին, Ռամբույեյում (Ֆրանսիա) Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների զազաթափողովում հերթական նախաձեռնությունների ծախսումից և Հայաստանի ու Ադրբեջանի Երկայացուցիչների հանդիպումից հետո, Մինսկի խմբի համանախագահները հայտարարեցին, որ չկա բանակցությունների ինտենսիվացման անհրաժեշտություն, և որ սպառնել է նրանց երևակայությունը բանակցությունների շարունակման բոլոր հնարավոր տեսակների ու սկզբունքների շուրջ:

Այնուհետև հակամարտության կարգավորման ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի միջնորդական առաքելության հովանավորությամբ ընթացող քննարկումները շարունակվեցին այսպես կոչված «Մադրիդյան սկզբունքների» շրջանակներում: 2007 թ. նոյեմբերին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները Մադրիդում Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների քննարկմանը ներկայացրեցին Ղարաբաղյան Հակամարտության խաղաղ կարգավորման հիմնարար սկզբունքները:

2008 թ. նոյեմբերի 2-ին, Հայաստանի, Ադրբեջանի և Ռուսաստանի նախագահները Մոսկվայում համատեղ Հռչակագիր ստորագրեցին, որի կետերից մեկում «հաստատվում էր ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների կողմից միջնորդական ջանքերի շարունակման կարևոր նշանակությունը՝ հաշվի առնելով 2007 թ. նոյեմբերի 29-ին Մադրիդում կայացած նրանց հանդիպումը կողմերի հետ և քաղաքական կարգավորման հիմնական սկզբունքների մշակման նպատակով հետագա քննարկումները»: Համաձայն Հռչակագրի, Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահները պայմանավորվել են շարունակել աշխատանքները Ղարաբաղյան Հակամարտության քաղաքական կարգավորման համաձայնությունների շուրջ, այդ թվում նաև բարձր մակարդակով անցկացվող հետագա շփումների ընթացքում, ինչպես նաև իրենց երկրների արտգործնախարարներին հանձնարարել են ակտիվացնել ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների հետ փոխգործակցության ուղղությամբ բանակցային գործընթացի հետագա քայլերը:

Հակամարտության կարգավորման շուրջ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դիրքորոշումն այն է, որ ձեռք բերված պայմանավորվածությունները առաջին հերթին պետք է լուծեն այն հարցերը, որոնք վերաբերվում են հակամարտության պատճառներին (Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական կարգավիճակը և նրա անվտանգությունը),

հետո միայն այն հարցերին, որոնք կապված են հակամարտության հետևանքների հետ (վերահսկվող տարածքներ, փախստականներ, կոմունիկացիաների վերականգնում և այլն): Գրատապ անհրաժեշտություն կա մոտ ապագայում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հովանու ներքո ԼՂՀ-ի պարտադիր մասնակցությամբ, լայն ձևաչափով բանակցությունների վերսկսման մեջ:

Հակամարտության կարգավորման բանակցային գործընթացում արդեն բավական երկար ժամանակ գոյություն ունեցող հիմնականում մեծամասամբ բացատրվում է նրանով, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը շարունակում է դե-յուրե մնալ հակամարտության կողմ, սակայն դե-ֆակտո մեկուսացված է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում բանակցային գործընթացին մասնակցելուց:

Երկայիս փուլում լիարժեք բանակցությունների հասկացությունն ինքնին բացակայում է: Բանակցությունների այն ձևաչափը, որում մասնակցում են միայն Հայաստանը և Ադրբեջանը, հանդիսանում է ԵԱՀԿ-ի կողմից 1994 թ. դեկտեմբերին Բուդապեշտի գագաթաժողովի ընդունած պաշտոնական որոշումների և 1995 թ. մարտի 31-ին ԵԱՀԿ-ի Գործող նախագահի կողմից Պրահայում հակամարտության երեք կողմերի մասին արված անփոփման խախտումներ և ամենկին չի արտացոլում հակամարտության էությունը, որի հիմնական կողմերն են հանդիսանում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և Ադրբեջանի Հանրապետությունը: Առանց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ճանաչման և կարգավորման գործընթացում նրա անմիջական մասնակցության, ինչը ներկայիս քննարկումներին կհաղորդի լիարժեք բանակցությունների տեսք, հնարավոր չէ Ղարաբաղյան Հակամարտության հիմնախնդրի լուծումը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետականության կառուցումը

- պետական իշխանության մարմինների կայացումը

Հռչակման օրվանից Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում սկսվեց պետական իշխանության մարմինների ձևավորման գործընթացը: Սկզբնապես Հանրապետությունը ընթացավ իշխանական կառույցների ժողովրդավարական ձևավորման ճանապարհով՝ իշխանության օ-

րենսդիր, գործադիր ու դատական ճյուղերի բաժանման սկզբունքի հիման վրա: Հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից սկսված ռազմական գործողությունները իրենց բնական շտկումները մտցրեցին Լեռնային Ղարաբաղի պետական իշխանության ճյուղերի գործունեության մեջ՝ հաշվի առնելով պատերազմական իրավիճակը և Հանրապետության հայ ժողովրդի գլխին կախված ֆիզիկական ոչնչացման սպառնալիքը:

Օրենսդիր իշխանությունը

1991 թ. դեկտեմբերի 28-ին՝ համաձայն «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդական պատգամավորների ընտրությունների մասին» ժամանակավոր դրույթի, Հանրապետությունում անցկացվեցին առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի (խորհրդարան) ընտրությունները: Ձևավորվեցին 81 ընտրական շրջաններ և 214 ընտրական տեղամասեր: Ընտրություններն անցկացվեցին մեծամասնական ընտրական համակարգով՝ համընդհանուր, հավասար և գաղտնի քվեարկությամբ: Հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդը ընտրվեցին 81 պատգամավորներ:

Արդյունքում ձևավորվեց Հանրապետության պետական իշխանության Գերագույն մարմինը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը: Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը բացվեց 1992 թ. հունվարի 6-ին: Նստաշրջանում ընտրվեցին Գերագույն խորհրդի Նախագահը, նախագահի տեղակալը, ինչպես նաև ձևավորվեց խորհրդարանի վարչական ապարատը: Նստաշրջանում ձևավորվեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության առաջին Կառավարությունը (ԼՂՀ Նախարարների խորհուրդը):

1995 թ. ապրիլի 30-ին տեղի ունեցան Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նոր ընտրությունները: Ձևավորվեցին 33 ընտրական շրջաններ: Ընտրություններին մասնակցեց ընտրողների 73,9 տոկոսը: Ընտրությունների առաջին փուլի արդյունքում Հանրապետության խորհրդարան ընտրվեցին 33 պատգամավորներ: Ընտրություններին ներկա էին միջազգային անկախ դիտորդներ:

1996 թ. մարտի 19-ին Հանրապետության երկրորդ գումարման Գերագույն խորհուրդը վերանվանվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ազգային ժողով:

2000 թ. հունիսի 18-ին անցկացվեցին ԼՂՀ-ի խորհրդարանական հերթական ընտրությունները: Ձևավորվեցին 33 ընտրական շրջաններ: Բոլոր շրջաններում ընտրությունները տեղի ունեցան մեկ փուլով: Խորհրդարան ընտրվեցին 33 պատգամավորներ: Ընտրություններին մասնակցեցին ընտրական իրավունք ունեցող անձանց ընդհանուր թվի 59,7 տոկոս քաղաքացիները: Ընտրություններին ներկա էին միջազգային անկախ դիտորդները, որոնք այցելել էին 170 ընտրական տեղամասեր և մասնակցել էին ձայների հաշվմանը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ազգային ժողովի վերջին ընտրությունները անցկացվեցին 2005 թ. հունիսի 19-ին: Առաջին անգամ Հանրապետության խորհրդարանական ընտրություններն անցկացվեցին մեծամասնական-համամասնական խառը ընտրական համակարգով: Համամասնական համակարգով առաջին երեք տեղերը զբաղեցրեցին իշխանամետ «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցությունը», «ՀՀԴ Դաշնակցություն» - «Շարժում-88» դաշինքը և «Ազատ Հայրենիք» կուսակցությունը: Մեծամասնական ընտրակարգով Հանրապետության խորհրդարան ընրվեցին ինչպես կուսակցությունների թեկնածուներ, այնպես էլ անկախ, անկուսակցական թեկնածուներ:

Ընտրությունների ընթացքին հետևում էին միջազգային 117 դիտորդներ, այդ թվում Հայաստանից, Ռուսաստանից, ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից, Մեծ Բրիտանիայից, Հունաստանից, Չեխիայից, Խորվաթիայից, Իրանից, Իսրայելից: Ըստ դիտորդների գնահատականի, ընտրություններն ընդհանուր առմամբ անցել էին ազատ և թափանցիկ ընտրությունների անցկացման ժողովրդավարական ստանդարտներին համապատասխան:

Գործադիր իշխանություն

Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից լայնամասշտաբ ռազմական ագրեսիան դիմակայելու համար, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական ներուժի կենտրոնացման նպատակով (1992 թ. ամռանը գործնականում ԼՂՀ-ի ամբողջ տարածքի կեսը զավթված էր Ադրբեջանի զինված ուժերի կողմից՝ ամբողջ Շահումյանի շրջանը, Մարդակերտի շրջանի մեծ մասը, Ասկերանի, Հադրութի և Մարտունու շրջանների մի մասը), ինչպես նաև հիմնվելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն Խորհրդի կողմից օգոստոսին ընդունված որոշման վրա, Հանրապետությունում մտցվեց ռազմական դրուժ-

յուն և ծնավորվեց Պաշտպանության պետական կոմիտեն (ՊՊԿ): Հաշվի առնելով պատերազմական իրավիճակը, օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների իրավասությունները վերանայվեցին. գործադիր իշխանությունը ԼՂՀ կառավարությունից (Նախարարների խորհրդից) փոխանցվեց ՊՊԿ-ին, ԼՂՀ Գերագույն Խորհուրդը մնաց Հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը:

1994 թ. մայիսի զինադադարի համաձայնագրի կնքումից հետո Հանրապետության Գերագույն Խորհուրդը կասեցրեց ՊՊԿ-ի գործունեությունը և ընդունեց օրենք «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի մասին»: ԼՂՀ-ում ներդրվեց նախագահի ինստիտուտը:

1994 թ. դեկտեմբերին Հանրապետության Գերագույն Խորհուրդն ընտրեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության առաջին Նախագահին:

1996 թ. նոյեմբերի 24-ին, ԼՂՀ-ում անցկացվեցին Հանրապետության Նախագահի ուղիղ, համաժողովրդական ընտրությունները: Ընտրություններին մասնակցեցին 70052 մարդ կամ ընդհանուր ընտրողների թվի (89733 մարդ) 78,07 տոկոսը: Ընտրություններին ներկա էին միջազգային անկախ դիտորդներ:

Կապված այն բանի հետ, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահն ավելի ուշ զբաղեցրեց Հայաստանի Հանրապետության Վարչապետի պաշտոնը, 1997 թ. մարտին, ԼՂՀ-ի Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը հայտարարեց Հանրապետությունում վաղաժամկետ նախագահական ընտրությունների անցկացման մասին: Ընտրություններին մասնակցեցին 76257 մարդ կամ ընդհանուր ընտրողների թվի (90137 մարդ) 84,6 տոկոսը: Ընտրություններին ներկա էին անկախ դիտորդներ Ռուսաստանից, Ֆրանսիայից, Շվեյցարիայից, Ուկրաինայից:

2002 թ. օգոստոսի 11-ին, ԼՂՀ-ում կայացան թվով երրորդ նախագահական ընտրությունները: Ընտրություններին մասնակցեցին 64736 մարդ, որը կազմեց ընդհանուր ընտրողների թվի (85523 մարդ) 75,7 տոկոսը: Ընտրությունների ընթացքին հետևում էին միջազգային 116 դիտորդներ և լրագրողներ Ռուսաստանից, Մեծ Բրիտանիայից, Իտալիայից, Ֆրանսիայից, Հայաստանից և այլ երկրներից:

2007 թ. հուլիսի 19-ին Հանրապետությունում անցկացվեցին չորրորդ նախագահական ընտրությունները: Ընտրություններում քվեարկե-

ցին 70325 ընտրողներ, որը կազմեց ընտրական իրավունք ունեցող ԼՂՀ քաղաքացիների ընդհանուր թվի (92117 մարդ) 76,25 տոկոսը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի ընտրությունների ընթացքի կարճաժամկետ դիտարկման արդյունքում միջազգային (արտասահմանյան) դիտորդների խմբի եզրակացությունն էր. «Մենք, միջազգային (արտասահմանյան) դիտորդներս, դրոնք ներկայացնում են եվրոպական տարբեր երկրների կառավարական և ոչ կառավարական կազմակերպություններ, միջազգային կազմակերպություններ, միավորեցիկներ մեր ջանքերը 2007 թ. հուլիսի 19-ին կայացած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի ընտրությունների անցկացման նկատմամբ միջազգային դիտորդական առաքելության կազմակերպման համար՝ համաշխարհային լայն հանրությանը ժողովրդավարական վերափոխումների հետ կապված ԼՂՀ-ում տիրող իրական վիճակի մասին տեղեկացնելու նպատակով, ինչպես նաև համաշխարհային լավագույն պրակտիկային ընտրական գործառույթների համապատասխանեցման հարցերում ընտրությունների կազմակերպիչներին աջակցություն ցուցաբերելու համար: Մեր գործունեության մեջ մենք առաջնորդվում էինք օբյեկտիվության, թափանցիկության, արդարության և անկողմնակալության սկզբունքներով, որոնք ամրագրված են 2005 թ. Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության կողմից ընդունված Միջազգային դիտորդների վարքի կոդեքսում, Եվրոպայի Խորհրդի Վենետիկի հանձնախմբի առաջարկություններում, ինչպես նաև այլ միջազգային-իրավական ակտերում: Միջազգային առաքելության իրականացման նախապատրաստման, պահանջմունքի գնահատման, առաքելության կազմի քանակի ու մասնակիցների, ինչպես նաև ԼՂՀ-ի տարածքում նրա գտնվելու ժամկետների որոշման ժամանակ մենք ելել ենք հետևյալից. – Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ընտրական օրենսդրության վերլուծությունը ցույց տվեց քաղաքացիների ընտրական իրավունքների երաշխիքների ապահովման բավարար աստիճան՝ ազատ, պարբերական, պարտադիր, արդար, իրական և թափանցիկ ընտրություններին մասնակցելու միջազգային սկզբունքներին համապատասխան, - Հանրապետությունում գործող հասարակական ու քաղաքական միավորումների սպեկտրը, ինչպես նաև ընտրությունների ընթացքում Հանրապետությունում արտասահմանյան դիտորդների ներկայության երաշխավորված հնարավորությունը ապահովում են ընտրությունների ընթացքի գործուն հասարակական ու անկողմնակալ դիտումը... Ազատ ընտրությունների սկզբունքին համապատասխան, առանց որևէ բռնության կամ այլ անօրինական ազդեցության էփրառման սպառնալիքի, ընտրողների համար ապահովված էր

կատարելու իրենց ընտրությունը ընտրություններին մասնակցելու կամ չմասնակցելու կապակցությամբ՝ չվախենալով որևէ պատժից, ազդեցությունից, պարտադրումից, այդ թվում անկախ քվեարկության ամփոփումից և ընտրությունների արդյունքներից: Ընտրություններն անցնում էին այլընտրանքային հիմունքների վրա. քվեաթերթիկներում ընդգրկված էին հինգ թեկնածուներ: Միջազգային դիտորդների կողմից այցելած ոչ մի տեղամասում չեն բացահայտվել ընտրական հանձնաժողովների աշխատանքներին միջամտելու փորձեր վարչական կամ իրավապահ մարմինների կողմից: Ոչ մի դիտորդի չի մերժվել քվեարկության գործընթացի մասին տեղեկատվություն ստանալու հարցում: Միջազգային դիտորդները չեն բացահայտել ընտրողների վրա ճնշման ու ահաբեկման դեպքեր: Քվեարկության ընթացակարգը լիովին իրականացվում էր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ընտրական Կոդեքսին համապատասխան:...Միջազգային (արտասահմանյան) դիտորդների կողմից նշված դիտողություններն ու խախտումները ընդհանուր առմամբ չեն ազդել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդի ազատ կամքի վրա և թույլ են տալիս բավական հավաստիորեն հաստատել 2007 թ. հուլիսի 19-ի ընտրությունների արդյունքները: Իրականացված դիտման հիման վրա միջազգային (արտասահմանյան) դիտորդները հանգել են ընդհանուր եզրակացության այն մասին, որ 2007 թ. հուլիսի 19-ին անցկացված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի ընտրությունները համապատասխանել են ժողովրդավարական ընտրությունների կազմակերպման ու անցկացման ազգային օրենսդրությանը, միջազգային համընդհանուր սկզբունքներին ու նորմերին»:

ԼՂՀ առաջին կառավարությունը ձևավորվել է առաջին գումարման խորհրդարանով և իրականացրել է իր իրավասությունները 1992 թ. հունվարից մինչև օգոստոս: Կառավարության տվյալ կազմի իրաժարականից հետո, Հանրապետության Գերագույն Խորհրդի որոշմամբ, ձևավորվեց ԼՂՀ-ի Պաշտպանության պետական կոմիտեն, որը Հանրապետության պետական իշխանության բարձրագույն մարմնի կողմից ստացավ գործադիր իշխանության կոլեգիալ մարմնի իրավասություններ: Կոմիտեն իր գործառույթներն իրականացրեց 1992 թ. օգոստոսից մինչև 1995 թ. հունվարը: 1995 թ. փետրվարին ընդունվեց և ուժի մեջ մտավ ԼՂՀ օրենքը «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Կառավարության մասին»:

Նշված օրենքին համապատասխան, ԼՂՀ նախագահը ձևավորում է Հանրապետության գործադիր իշխանությունը: 1995 թ. մինչև 2005 թ. ձևավորվել են ԼՂՀ-ի չորս կառավարություններ:

Հանրապետությունում 2007 թ. նախագահական ընտրություններից հետո ձևավորվեց ԼՂՀ կառավարության նոր կազմը:

Ղատական իշխանությունը

Ղատակիրավական բարեփոխումների իրականացման համար 1999-2000 թթ. ԼՂՀ-ում ընդունվել է օրենսդրական ակտերի մի փաթեթ, որը համապատասխանում է ժողովրդավարական պետությունների միջազգային ստանդարտներին:

Նոր ղատակիրավական համակարգը սկսեց գործել 2002 թ. փետրվարից, երբ Ազգային ժողովը օրենքներ ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն Ղատարանի և Առաջին ատյանի ղատարանի մասին», «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նոր Քաղաքացիական կոդեքսը ուժի մեջ մտնելու մասին», «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նոր Քրեական կոդեքսի կիրառման մասին»:

- պետական իշխանության համակարգը

2006 թ. դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության ընդունումից հետո, Հանրապետության պետական իշխանության համակարգը շարունակեց իր զարգացումը իշխանության տարանջատման սկզբունքի խորացման ու ժողովրդավարացման ուղիով:

Սահմանադրական հանրաքվեի ԼՂՀ Կենտրոնական հանձնաժողովը ամրագրել է հետևյալ արդյունքները. հանրաքվեին մասնակցության իրավունք ունեցող քաղաքացիները ընդհանուր թիվը կազմել է 90077 մարդ, գրանցված և քվեաթերթիկ ստացած ընտրողների թիվը՝ 78389 մարդ, Սահմանադրության նախագծին կողմ քվեարկածների թիվը՝ 77279, դեմ քվեարկողների թիվը՝ 554: Այսպիսով, քվեարկության ընդհանուր մասնակիցների շուրջ 99 տոկոսը կողմ է քվեարկել Հանրապետության Սահմանադրության նախագծին: Ընտրությունների ընթացքին հետևում էին ավելի քան 100 միջազգային դիտորդներ, այդ թվում նաև Հայաստանից, Ռուսաստանից, ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից, Իտալիայից, Ղանիայից, Խորվաթիայից, Իսրայելից, Ուկրաինայից: Համաձայն միջազգային դիտորդնե-

րի կողմից ներկայացված հաշվետվության. «...2006 թ. դեկտեմբերի 10-ին անցկացված Սահմանադրական հանրաքվեն համապատասխանում է ԵԱՀԿ, Եվրոպայի Խորհրդի և այլ եվրոպական ու միջազգային կառույցների կողմից ժողովրդավարական ընտրությունների՝ հավասարապես նաև հանրաքվեի, նկատմամբ դրված ստանդարտների մեծամասնությամբ»:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը – սուլվերեն, ժողովրդավարական, իրավական, սոցիալական պետություն է, որտեղ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին: Հանրապետությունում պետական իշխանության համակարգը հիմնված է օրենսդիր, գործադիր և ղատական իշխանությունների տարանջատման ու հավասարակշռման սկզբունքների վրա, ինչպես նաև իշխանության հանրապետական ու տեղական մարմինների իրավասությունների սահմանափակման վրա:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին: Իր իշխանությունը ժողովուրդն իրականացնում է ազատ ընտրությունների, հանրաքվեների, ինչպես նաև Սահմանադրությամբ և պետական մարմինների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների և պաշտոնատար անձանց մասին օրենքներով նախատեսված ուղիներով:

Պետության ղեկավարը հանդիսանում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահը, որն ընտրվում է հինգ տարի ժամկետով: Միևնույն անձը չի կարող զբաղեցնել երկրի նախագահի պաշտոնը հաջորդաբար երկու ժամկետից ավելի:

Հանրապետության նախագահը հետևում է Սահմանադրության պահպանմանը, ապահովում է օրենսդիր, գործադիր և ղատական իշխանությունների բնականոն գործունեությունը:

Հանրապետության նախագահը հանդիսանում է ԼՂՀ-ի սուլվերենության, անկախության, տարածքային ամբողջականության և անվտանգության երաշխավորը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ձիմված Ուժերի Գերագույն Հրամանատարը, երկրի պաշտպանության ոլորտում կոորդինացնում է պետական մարմինների գործունեությունը:

Նախագահը Հանրապետությունը ներկայացնում է միջազգային հարաբերություններում, իրականացնում է արտաքին քաղաքականության ընդհանուր ղեկավարումը:

Օրենսդիր իշխանության բարձրագույն մարմինը հանդիսանում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ազգային ժողովը, որն ընտրվում է հինգ տարի ժամկետով:

Ազգային ժողովը ընդունում է օրենքներ, որոշումներ, հայտարարություններ և դիմումներ:

Հանրապետության Նախագահի առաջարկությամբ ԼՂՀ Ազգային ժողովը վավերացնում, կասեցնում կամ դադարեցնում է ԼՂՀ-ի միջազգային պայմանագրերը, որոշում է կայացնում պատերազմ հայտարարելու կամ խաղաղություն հաստատելու մասին, ԼՂՀ-ի Սահմանադրության և օրենսդրական ակտերին համապատասխան իրականացնում է այլ իրավասություններ:

Ազգային ժողովը կազմված է 33 պատգամավորներից: Պատգամավորների 2/3-ը ընտրվում են մեծամասնական հիմունքներով, իսկ 1/3-ը՝ կուսակցական ցուցակներով: Ազգային ժողովի պատգամավորների թվից ստեղծվում են ֆրակցիաներ, պատգամավորական խմբեր:

ԼՂՀ-ի ներկայիս խորհրդարանում գործում են 6 մշտական հանձնաժողովներ. արտաքին հարաբերությունների, արտադրության և արտադրական ենթակառուցվածքների հարցերի, ֆինանսների, բյուջեի և տնտեսական կառավարման հարցերի, պետաիրավական հարցերի, սոցիալական ոլորտի հարցերի, պաշտպանության, անվտանգության և օրինականության հարցերի, - և երեք ֆրակցիաներ. «ժողովրդավարություն», որը կազմված է «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցության» անդամներից, «Հայրենիք»՝ կազմված «Ազատ Հայրենիք» կուսակցության անդամներից և «ՀՀ Ղաշնակցություն – Շարժում-88»՝ կազմված ՀՀԴ-Շարժում-88 դաշինքի ներկայացուցիչներից:

Հանրապետության բարձրագույն գործադիր մարմինը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Կառավարությունն է: Կառավարությունը կազմված է վարչապետից, փոխվարչապետից և նախարարներից:

Կառավարության միստերը իրավիքում և վարում է վարչապետը: Նիստերը կարող է իրավիքել և վարել նաև Հանրապետության նախագահը: Կառավարությունը ընդունում է որոշումներ, որոնք ստորագրում և իրապարակում է վարչապետը: Կառավարության որոշմամբ նշանակվում և ազատվում են հանրապետության վարչակազմերի ղեկավարները՝ բացառությամբ Ստեփանակերտի քաղաքապետի, որն ընտրովի պաշտոն է:

ԼՂՀ-ի ներկայիս կառավարությունն ունի հետևյալ կառուցվածքը. առողջապահության նախարարություն, արդարադատության նախարարություն, արտաքին գործերի նախարարություն, գյուղատնտեսության նախարարություն, կրթության և գիտության նախարարություն, մշակույթի և երիտասարդության հարցերով նախարարություն, պաշտպանության նախարարություն, սոցիալական ապահովության նախարարություն, տնտեսական զարգացման նախարարություն, քաղաքաշինության նախարարություն, ֆինանսների նախարարություն, կառավարության աշխատակազմի ղեկավար-նախարար:

ԼՂՀ-ի կառավարությանն առընթեր գործում են պետական կառավարման հետևյալ մարմինները. ազգային անվտանգության ծառայությունը, անչարժ գույքի և կադաստրի պետական կոմիտեն, արտադրական ենթակառուցվածքների վարչությունը, զբոսաշրջության վարչությունը, կապիտալ շինարարության վարչությունը, պետական հարկային ծառայությունը, շրջակա միջավայրի և բնական պաշարների վարչությունը, ԼՂՀ-ի ոստիկանությունը, ջրային տնտեսության վարչությունը, սպորտի պետական կոմիտեն, փրկարարական ծառայությունը:

Համաձայն Հանրապետության Սահմանադրության և օրենսդրական ակտերի, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ղատական համակարգը կազմված է առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարաններից, Վճռաբեկ դատարանից և Գերագույն դատարանից, ինչպես նաև օրենքով նախատեսված մասնագիտացված դատարաններից: Հանրապետությունում արգելված է արտակարգ դատարանների ստեղծումը: ԼՂՀ-ի դատարաններն անկախ են: ԼՂՀ-ի դատավորներն անփոխարինելի են և իրենց պաշտոնը զբաղեցնում են մինչև 65 տարեկան լրանալը: Ղատավորի իրավասությունները դադարեցվում են միայն Սահմանադրությամբ և օրենքով նախատեսված դեպքերում և կարգով: Գերագույն դատարանը հանդիսանում է ԼՂՀ-ի բարձրագույն դատական մարմինը և կազմված է սահմանադրական և վճռաբեկ պալատներից: Այն իրականացնում է սահմանադրական արդարադատությունը և իր իրավասությունների շրջանակներում վերանայում է ստորադաս դատարանների դատական ակտերը: Գերագույն դատարանը ավստիվում է Սահմանադրության գերակայությունը և օրենքների կիրառվման միօրինակությունը: Գերագույն դատարանի նախագահը և մյուս դատավորները Հանրապետության Նախագահի ներկայացմամբ նշանակվում են Ազգային ժողովի կողմից:

- Ժողովրդավարությունը և մարդու իրավունքները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում

Մարդու և քաղաքացու իրավունքներն ու ազատությունները

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության համաձայն, պետությունն ապահովում է մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը՝ միջազգային իրավունքի համընդհանուր սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան: Պետությունը սահմանափակված է այդ իրավունքներով ու ազատություններով, որոնք հանդիսանում են անմիջականորեն գործող իրավունք: Հանրապետությունում ճանաչվում, ապահովվում և պաշտպանվում են մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները: Հանրապետության Սահմանադրության 22-րդ Գլուխը՝ «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները, ազատությունները և պարտականությունները», նախատեսում է մարդու և քաղաքացու անձնական, սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային իրավունքների ամբողջ համալիրը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում:

Մարդու իրավունքների պաշտպանը

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ընդունված Սահմանադրությունը ամրագրեց մարդու իրավունքների պաշտպանության ժողովրդավարական ինստիտուտը՝ ի դեմս Հանրապետության մարդու իրավունքների Պաշտպանի, որի ստեղծումը նախատեսված էր նաև ավելի վաղ ընդունված «Օմբուդսմենի մասին» օրենքում:

Մարդու իրավունքների Պաշտպանը հանդիսանում է անկախ պաշտոնատար անձ, որը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում իրականացնում է պետական մարմինների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների և պաշտոնատար անձանց կողմից մարդու և քաղաքացու խախտված իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը:

Մարդու իրավունքների Պաշտպանի գործունեության կարգը սահմանվում է օրենքով:

Մարդու իրավունքների Պաշտպանին վեց տարի ժամկետով նշանակում է Ազգային ժողովը՝ առնվազն պատգամավորների ընդհանուր թվի ծայների 3/5-րդով: Սինևույն անձը մարդու իրավունքների Պաշտպան չի կարող նշանակվել հաջորդաբար ավելի քան երկու անգամ:

Մարդու իրավունքների Պաշտպանն անփոխարինելի է: Մարդու իրավունքների Պաշտպանը օժտված է պատգամավորների համար սահմանված անձեռնմխելիությամբ: Նրա գործունեության այլ երաշխիքները սահմանվում են օրենքով:

Տեղական ինքնակառավարումը

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում երաշխավորվում է տեղական ինքնակառավարումը: Տեղական ինքնակառավարումը ԼՂՀ-ում իրականացվում է համաձայն 1998 թ. հունվարի 19-ին ընդունված «Տեղական ինքնակառավարման մասին» օրենքի: Օրենքը պարունակում է ինքնակառավարում հասկացության բնորոշումը, դրա սկզբունքները, մարմիններն ու իրավասությունները, ինչպես նաև կորորդինացում է տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պետական կառույցների միջև փոխգործունեությունը: Տեղական ինքնակառավարման մարմինները, համայնքի ավագանու խորհուրդը (որպես ներկայացուցչական մարմին), ինչպես նաև համայնքի ղեկավարը ընտրվում են համայնքի անդամների կողմից երեք տարի ժամկետով: ԼՂՀ-ում տեղական ինքնակառավարումն իրականացվում է քաղաքատարաններում: Թաղապետարանն ունի սեփականության և գույքային այլ իրավունքներ: Թաղապետարանի սեփականության տնօրինման իրավասությունները՝ ըստ թաղային նշանակության հարցերի լուծման, թաղապետարանն իրականացնում է որպես սեփական իրավասություն՝ իր պատասխանատվությամբ: Թաղապետարանի սեփականության իրավասությունների մի մասը օրենքով կարող է սահմանվել որպես պարտադիր: Պետական մարմինների իրավասությունների առավել արդյունավետ իրականացման նպատակով դրանք կարող են օրենքով փոխանցվել տեղական ինքնակառավարման մարմիններին:

ԼՂՀ տեղական ինքնակառավարման մարմինների առաջին ընտրություններն անցկացվեցին 1998 թ. սեպտեմբերի 27-ին (այդ թվում նաև Հանրապետության մայրաքաղաքի քաղաքապետի): Տեղական ինքնակառավարման մարմինների հետագա ընտրություններն անց են կացվել 2001 թ. սեպտեմբերի 5-ին, 2004 թ. օգոստոսի 22-ին և 2007 թ. հոկտեմբերի 14-ին: Թաղապետարանների ղեկավարների վերջին ընտրություններն անց են կացվել 162 համայնքներում, իսկ ավագանիների խորհուրդների անդամների ընտրությունները (թաղային խորհուրդներ/

218 համայնքներում: Ընդհանուր առմամբ ընտրողների մասնակցությունը կազմել է 62,8 տոկոս:

Ժողովրդավարական այլ ինստիտուտները

- Հանրապետության Նախագահի, Ազգային ժողովի, տեղական ինքնակառավարման մարմինների Ընտրությունները, ինչպես նաև հանրաքվեները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում անց են կացվում համընդհանուր, հավասար, ուղղակի ընտրական իրավունքի հիմունքների վրա՝ գաղտնի քվեարկությամբ:

2004 թ. դեկտեմբերին Հանրապետության Ազգային ժողովն ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ընտրական օրենսգիրքը»:

- Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում Օրենքի գերակայությունը ամրագրված է սահմանադրական մակարդակով: Հանրապետության Սահմանադրությունն ունի գերագույն իրավական ուժ, նրա նորմերը գործում են անմիջապես: Օրենքները պետք է համապատասխանեն Սահմանադրությանը: Ներպետական այլ իրավական ակտերը պետք է համապատասխանեն Սահմանադրությանը և օրենքներին: Սահմանադրությանը հակասող օրենքները, ինչպես նաև այլ պետական իրավական ակտերը, որոնք ճանաչվում են որպես Սահմանադրությանը և օրենքներին հակասող, չունեն իրավաբանական ուժ:

- Ներպետական իրավական համակարգի համապատասխանումը միջազգային պարտավորություններին դրսևորվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կողմից ժողովրդավարացման, մարդու իրավունքների և միջազգային խաղաղության ու անվտանգության պաշտպանման միջազգային-իրավական նորմերի ընկալմանն ու ներդրմանը հավատարիմ լինելու մեջ:

Հանրապետության միջազգային պայմանագրերը հանդիսանում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մասը: Օրենքներն ու իրավական այլ ակտերը պետք է համապատասխանեն միջազգային իրավունքի համընդհանուր սկզբունքներին ու նորմերին: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության համար միջազգային պայմանագրերը մտնում են ուժի մեջ միայն դրանց վավերացումից կամ հաստատումից հետո: Եթե վավերացված միջազգային պայմանագրերով սահմանվում են այլ նորմեր, քան նրանք, որ սահմանված են օրենքներով, ապա կիրառվում են պայմանագրային

նորմերը: Հանրապետության Սահմանադրությանը հակասող միջազգային պայմանագրերը չեն կարող վավերացվել երկրի Ազգային ժողովի կողմից:

Իր ձևավորման պահից սկսած, Հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը նախաձեռնել է միջազգային տարբեր կոնվենցիաներին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության միացման գործընթացը: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը և Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1992 թ. նոյեմբերի 26-ին և 1994 թ. նոյեմբերի 23-ին համապատասխանաբար ընդունեցին Գաղութային երկրներին ու ժողովուրդներին անկախության տրամադրման 1960 թ. Չեչակագրին, 1948 թ. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրին, 1966 թ. Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների միջազգային համաձայնագրին միանալու որոշումները: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը և Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1993 թ. հունվարի 26-ին և 1995 թ. հունիսի 25-ին համապատասխանաբար ընդունեցին «1949 թ. ժնկի կոնվենցիային և 1977 թ. կոնվենցիաների լրացուցիչ արձանագրություններին միանալու մասին» որոշումները: Ներկայումս Հանրապետության Ազգային ժողովը աշխատանքներ է կատարում Եվրոպայի խորհրդի կոնվենցիաների, առաջին հերթին Մարդու իրավունքների ու հիմնական ազատությունների պաշտպանության 1950 թ. Եվրոպական կոնվենցիայի և այդ կոնվենցիայի լրացուցիչ արձանագրությունների հնարավոր ստորագրման ու վավերացման քննարկումների շուրջ:

- Բազմակուսակցականությունը և հասարակական կազմակերպությունների ազատ գործունեությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում երաշխավորվում է Սահմանադրությամբ և Հանրապետության օրենսդրական ակտերով: Քաղաքական կուսակցությունները ձևավորվում են ազատորեն, նպաստում են ժողովրդի քաղաքական կամքի ձևավորմանն ու արտահայտմանը: Նրանց գործունեությունը չի կարող հակասել Սահմանադրությանն ու օրենքներին, իսկ գործունեության կարգը՝ ժողովրդավարության սկզբունքներին: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում յուրաքանչյուրն իրավունք ունի այլ անձանց հետ ստեղծել միավորումներ, այդ թվում նաև մասնագիտական միություններ և անդամակցել դրանց: Հանրապետությունում գրանցված են ավելի քան 100 հասարակական կազմակերպություններ:

- Չանգվածային լրատվամիջոցների ազատությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում երաշխավորվում է սահմանադրական մակարդակով: Հանրապետությունում գրանցված են ավելի քան 20 զանգվածային տեղեկատվության միջոցներ, այդ թվում նաև «Արդարության ծայն» ռադիոկայանը, որը եթեր է դուրս գալիս ադրբեջաներեն լեզվով: Համաձայն «Հեռուստատեսության և ռադիոյի մասին» օրենքի, 2003 թ. ստեղծվեց հասարակական հեռարձակման ընկերությունը:

- արտաքին քաղաքական գործունեության հիմունքները

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը իրականացվում է միջազգային իրավունքի ճանաչված սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան:

Հանրապետությունը վարում է սեփական արտաքին քաղաքականություն, հարաբերվում է այլ պետությունների ու միջազգային կազմակերպությունների հետ, իր պաշտոնական ներկայացուցիչներին գործողում է միջազգային ու տարածաշրջանային կոնֆերանսների աշխատանքներին մասնակցելու:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության արտաքին քաղաքական կուրսի անմիջական իրականացումն ապահովում է Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը, որը ստեղծվել է 1993 թ. հուլիսին: Հանրապետությունը իր մշտական ներկայացուցչություններն ունի աշխարհի խոշոր պետություններում և տարածաշրջաններում. մշտական ներկայացուցչությունը Հայաստանի Հանրապետությունում (նստավայրը՝ ք. Երևան), մշտական ներկայացուցչությունը Ռուսաստանի Ղաշնությունում (նստավայրը՝ ք. Մոսկվա), մշտական ներկայացուցչությունը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում (նստավայրը՝ ք. Վաշինգտոն), մշտական ներկայացուցչությունը Ֆրանսիայում (նստավայրը՝ ք. Փարիզ), մշտական ներկայացուցչությունը Գերմանիայում (նստավայրը՝ ք. Բեռլին), մշտական ներկայացուցչությունը Ավստրալիայում (նստավայրը՝ ք. Սիդնեյ), մշտական ներկայացուցչությունը Մերձավոր Արևելքում (նստավայրը՝ ք. Բեյրութ):

Բացի քաղաքական գործառույթների իրականացումը, մշտական ներկայացուցչությունները աջակցում են ԼՂՀ-ի տնտեսության մեջ ներդրումների ներգրավմանը, հայկական Սփյուռքի հետ կապերին, Լեռնային Ղարաբաղում մարդասիրական ծրագրերի իրականացմանը:

Հյուպատոսական ծառայությունները պաշտպանում են Հանրապետության քաղաքացիների շահերը արտասահմանում:

ԼՂՀ-ի արտաքին գործերի նախարարության կենտրոնական ապարատը և Հանրապետության մշտական ներկայացուցչությունները արտասահմանում շարունակաբար ներկայացնում են Լեռնային Ղարաբաղի իրական պատկերը, որտեղ ժողովրդավարական արժեքները, մարդու իրավունքները առանցքային հասկացություններ են ԼՂՀ-ի՝ որպես լիիրավ պետության կայացման ճանապարհին: Այս առումով ուշագրավ է Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության աշխատանքը խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններում, տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններում, մասնավորապես, դրանցում միջազգային դիտորդների ներկայության ապահովման գործում: Բացի այդ, ԱԳՆ-ն անմիջականորեն ներգրավված է Հանրապետությունում ժողովրդավարական օրենսդրական դաշտի ստեղծման գործընթացի մեջ:

Այդ ուղղությամբ գործունեության դրական արդյունքների մասին են վկայում մարդու իրավունքների հարցերով միջազգային տարբեր կազմակերպությունների Լեռնային Ղարաբաղի հարցով ներկայացված զեկույցները, ինչպես նաև միջազգային դիտորդների հաշվետվությունները:

ԼՂՀ-ի արտաքին գործերի նախարարությունը աջակցել է և շարունակում է աջակցել մեկ տասնյակից ավելի միջազգային կազմակերպությունների աշխատանքներին, որոնք հավատարմագրված են ԼՂՀ-ում: Ներկայումս նախարարությունն աշխատում է այնպիսի կազմակերպությունների հետ, ինչպես ԵԱՀԿ-ն, Կարմիր խաչի Միջազգային կոմիտեն, «HALO Trust» և միջազգային այլ կառավարական ու ոչ կառավարական կազմակերպությունները:

Ադրբեջանի Հանրապետության հետ հակամարտության երկարաժամկետ կարգավորման խնդրում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության արտաքին քաղաքական մոտեցումը, որն ունի կողմերի միջև հակամարտության համընդհանուր լուծման ձեռքբերման զգալի ներուժ, հիմնվում է հետևյալ սկզբունքների վրա. 1. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կարգավիճակի որոշումը Հանրապետության ժողովրդի բացառիկ իրավունքն է, 2. կողմերի փոխադարձ ճանաչումը, որը հանգեցնում է նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքում երկու սուվերեն պետությունների խաղաղ համագոյակցմանը: Լեռնային Ղա-

րաբաղի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության հավասար միջազգային իրավական կարգավիճակը, 3. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնումը և անկախության բացառումը, 4. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդի՝ որպես Հանրապետության իշխանության սուվերենության կրողի և միակ աղբյուրի, անվտանգության միջազգային ու սեփական երաշխիքները, 5. տարածքային հարցերի և փախստականների ու հարկադիր վերաբնակեցվածների հետ կապված հարցերի լուծումը պետք է իրականացվի փոխադարձ հիմքերի վրա՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ու Ադրբեջանի Հանրապետության միջև խաղաղ պայմանագրի շրջանակներում:

- բանակը և տարածաշրջանային անվտանգությունը

Սկսած 1992 թ. հունվարի 6-ին Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության հիմունքների մասին» օրենքի ընդունումից, սկսվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ձինված Ուժերի ձևավորման գործընթացը:

1992 թ. ապրիլի 20-ին, նշված օրենքին համապատասխան, Հանրապետության Կառավարությունը (Նախարարների խորհուրդը) ձևավորեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ինքնապաշտպանության խորհուրդը, որն ընդունեց ինքնապաշտպանության ուժերի ընդհանուր հրամանատարությունը: 1992 թ. հուլիսի 6-ին Հանրապետության Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Զինվորական ծառայության մասին» օրենքը:

1993 թ. նոյեմբերի 10-ին, Հանրապետության ինքնապաշտպանության բոլոր ջոկատները սուվերեն պետականությանը բնորոշ բանակային կառույցների վերակազմավորման նպատակով, այն ժամանակ իշխանության բարձրագույն գործադիր մարմնի՝ իրավասություններով օժտված Հանրապետության Պաշտպանության պետական կոմիտեն որոշում կայացրեց ինքնապաշտպանության ուժերը վերակազմավորել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Պաշտպանության Բանակի:

1995 թ. կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանության նախարարությունը:

2001 թ. հոկտեմբերի 31-ին Հանրապետության Ազգային ժողովը օրենք ընդունեց «Զորակոչ և զորակոչի նախապատրաստման մասին»,

իսկ 2001 թ. դեկտեմբերի 27-ին՝ «Զինվորական ծառայության մասին» օրենքի նոր խմբագրությունը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Պաշտպանության Բանակի առջև Հանրապետության քաղաքական ղեկավարության կողմից դրված ժամանակակից խնդիրներին համապատասխան, երկրի Ձինված Ուժերն ունեն խիստ պաշտպանական բնույթ:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ձինված Ուժերը ապահովում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սահմանների անվտանգությունը, պաշտպանությունը, տարածքային ամբողջականությունը և անձեռնմխելիությունը:

Համաձայն ԼՂՀ-ի սահմանադրական նորմի, Հանրապետության Ձինված Ուժերը չեզոքություն են պահպանում քաղաքական հարցերում և զտնվում են քաղաքացիական վերահսկողության ներքո:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Պաշտպանության Բանակը լավ վարժեցված է և հազեցված: Հանրապետության Ձինված Ուժերն իրենցից ներկայացնում են շարժունության ու մարտունակության օպերատիվ-մարտավարական ստանդարտների (ոչ միայն հավանական ագրեսորի կողմից անմիջական ռազմական սպառնալիքների, այլև ժամանակակից մարտահրավերների լայն դիապազոնի, մասնավորապես միջազգային ահաբեկչությունից բխող), նկատմամբ արագ արձագանքման ու ծավալման պատրաստականության համատեղման օրինակ: Հանրապետությունն ունի միջազգային ահաբեկչական խմբավորումների, վարձկանների դեմ պայքարի փորձ, որը ձեռք է բերվել Ադրբեջանի դեմ 1991-1994 թթ. ռազմական գործողությունների ընթացքում:

Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ձինված Ուժերի միջև գոյություն ունի ինտեգրման բարձր մակարդակ՝ քաղաքական բնույթի այնպիսի կարևորագույն փաստաթղթերի հիման վրա, ինչպիսիք են, օրինակ, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ռազմավարությունը և Ռազմական դոկտրինը: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում աշխատանքներ են տարվում մոտ ապագայում անվտանգության և պաշտպանության ապահովման նմանատիպ փաստաթղթերի ընդունման ուղղությամբ:

Ըստ արտասահմանյան ռազմական փորձագետների բազմիցս ներկայացված գնահատականների, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ձինված Ուժերը՝ ֆինանսավորման, ռազմական տեխնիկայի

թվաքանակի առումով զիջելով Ադրբեջանի Հանրապետության բանակին, նրան գերազանցում են իրենց մարտունակությամբ: Հանրապետության Պաշտպանության Բանակը համալրված է մարտական գործողությունների փորձ ունեցող սպաներով: Ազրեխիայի հետ մղման համար զինապարտների զորակոչի մակարդակը կարող է հասնել 100 տոկոսանոց ցուցանիշի:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ստիպված է ունենալ համեմատաբար խոշոր զինված ուժեր՝ հաշվի առնելով Ադրբեջանի Հանրապետության բարձրագույն քաղաքական ու ռազմական ղեկավարության կողմից հնչող սպառնալիքները ռազմական ռեվանշի մասին, Ադրբեջանի կողմից սեփական ռազմական բյուջեի ֆինանսավորման աճը՝ հարձակողական տիպի ռազմական տեխնիկայի ձեռքբերման հստակ թեքումով, ընդ որում, որոնք ունեն զանգվածային ոչնչացման զենքի և ոչ ընտրովի հարվածի մակարդակին մոտ պարամետրեր (օրինակ, Ուկրաինայից մատակարարվող «Սմերչ» ԴԿԴԴ-ները):

Ղարաբաղյան հակամարտության գոտում զինադադարի մասին համաձայնագրի ստորագրման պահից բանակաշինությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հանգեցրեց տարածաշրջանում առավել մարտունակ Բանակի-ստեղծմանը, որն անփոխարինելի տարր դարձավ տարածաշրջանային ուժերի հավասարակշռության մեջ, ինչն ուղղված է Հարավային Կովկասում խաղաղության ու անվտանգության պաշտպանությանը: Նշված հավասարակշռությունը խախտելու ցանկացած փորձ, մասնավորապես, ներկայումս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ջինված ուժերի կողմից վերահսկվող նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքներից զորամասերի միակողմանի դուրս բերումը՝ առանց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կողմից ուղիղ, երկկողմանի ու նախնական պաշտոնական, իրավաբանորեն պարտավորեցնող պայմանավորվածությունների ձեռքբերման՝ Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից հակամարտության գոտում ուժի և սպառնալիքների չկիրառման մասին, անխուսափելիորեն կհանգեցնեն հակամարտության գոտում նոր ռազմական էսկալացիայի՝ տարածաշրջանի համար անկանխատեսելի ռազմա-քաղաքական, հումանիտար և այլ հետևանքներով:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ու Ադրբեջանի Հանրապետության միջև երկկողմանի շփումների ներկայիս փուլում, օգտակար է հակամարտության գոտում ուժերի ռազմա-քաղաքական հավա-

սարակշռության նկատմամբ հսկողության ու վստահության կոնկրետ միջոցների ձևակերպման ու իրականացման, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ու Ադրբեջանի Հանրապետության միջև հակամարտության դադարեցման մասին հավանական համաձայնագրի շուրջ կրկխոսությունը:

-տնտեսությունը

Չմայած բազմաթիվ տնտեսական դժվարություններին, որոնք կապված են միջազգային հանրության կողմից ԼՂՀ անկախությունը չճանաչելու հետ, հանրապետության տնտեսությունը արագ տեմպերով զարգանում է, բարելավվում են սոցիալական ցուցանիշները: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման հաջողությունները պայմանավորված են ներքին քաղաքական կայունությամբ, վերջին տարիներին իրականացվող բարեհաջող կառուցվածքային ու ինստիտուցիոնալ բարեփոխումներով: Հարկ է նշել, որ ԼՂՀ-ն գործնականում սոցիալ-տնտեսական կյանքի բոլոր ոլորտներում հաղթահարել է պատերազմի կործանարար հետևանքները՝ արդյունավետ կերպով վերականգնելով ու զարգացնելով ինչպես Ղարաբաղի տնտեսության համար ավանդական ագրարային սեկտորը, այնպես էլ հեռանկարային՝ լեռնամետալուրգիական արդյունաբերությունը, ինովացիոն տեխնոլոգիաները, զբոսաշրջությունը և այլն:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը վերջին տարիներին ապահովում է սոցիալ-տնտեսական զարգացման բարձր դինամիկա: 2001-2006 թթ. ներքին համախառն արտադրանքի աճի միջին տարեկան տեմպերը կազմել են 11-13 տոկոս (ինֆլյացիայի շուրջ 3 տոկոս միջին տարեկան տեմպերի պայմաններում): 2007 թ. արդյունքներով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ՀՆԱ-ն կազմել է շուրջ 71 մլրդ. դրամ՝ նախորդ տարվա համեմատությամբ ավելանալով 8,8 տոկոսով՝ ՀՆԱ-ի ինդեքս-դեֆլյատորի 5,1 տոկոսի մակարդակի պայմաններում: Հանրապետության բնակչության մեկ շնչին ընկնող հաշվարկով 2007 թ. ՀՆԱ-ն կազմել է 510 հազ. դրամ (1489,5 ԱՄՆ դոլար), այն դեպքում երբ 2006 թ. տվյալ ցուցանիշը կազմել է 449,4 հազ. դրամ կամ 1080,5 ԱՄՆ դոլար: Առանց հարկերի ՀՆԱ-ի աճը կազմել է 6,4 տոկոս: Սննդամթերքի արտադրության ոլորտը աճել է 3,9 տոկոսով, այդ թվում արդյունաբերությունը՝ 5,8 տոկոս, գյուղատնտեսությունը՝ 5,4 տոկոս: 2007 թ. ՀՆԱ-ի գերակշռող մասը՝ 63,5 տոկոսը, ստեղծվել է մասնավոր

սեկտորում (2006 թ.՝ 65,3 տոկոսը): ՀՆԱ-ի շուրջ 32 տոկոսն ընկնում է փոքր և միջին ձեռնարկությունների վրա (2006 թ.՝ 25,2 տոկոսը): 2008 թ. սպասվում է 13,8 տոկոսանոց տնտեսական աճ: Դրանով իսկ, 2003 թ. ՀՆԱ-ի մակարդակը կավելանա 2,5 անգամ:

Տնտեսական աճի բարձր տեմպերի պայմաններում, աճել են բնակչության դրամային եկամուտները, որոշակի դրական փոփոխությունների է ենթարկվել նաև ՀՆԱ-ի կառուցվածքը: Ձարգանում են տնտեսության բոլոր սեկտորները. արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, շինարարությունը, առևտուրը, ֆինանսները և ծառայության մյուս ոլորտները:

Միայն 2008 թ. հունվար-հուլիս ամիսների ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղում փաստացի գներով արտադրված է 13847,2 մլն. դրամի (45 մլն. ԱՄՆ դոլար) արդյունաբերական արտադրանք: Համաձայն ԼՂՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների, 2007 թ. միևնույն ժամանակահատվածի համեմատությամբ արդյունաբերական արտադրության ֆիզիկական ծավալի ինդեքսը կազմել է 105,1 տոկոս: Արդյունաբերական արտադրության կառուցվածքում պետական և ոչ պետական սեկտորների տեսակարար կշիռը համապատասխանաբար կազմել է 21,4 տոկոս և 78,6 տոկոս (2007 թ. նույն ժամանակահատվածում՝ համապատասխանաբար 19,7 տոկոս և 80,3 տոկոս): Ընթացիկ տարվա հունվար-հուլիս ամիսներին հանրապետությունում իրացվել է 1372,3 տոննա ընտանի կենդանիների և թռչնի միս, որը կազմում է նախորդ տարվա միևնույն ցուցանիշի 83,7 տոկոսը: Արտադրվել է 18880,8 տոննա կաթ (100,3 տոկոս), 11171,3 հազ. ձու (132,8 տոկոս): Ընթացիկ տարվա 7 ամիսների ընթացքում հանրապետությունում իրականացվել են 10323,6 մլն. դրամ գումարի շինարարական աշխատանքներ, ինչը 2007 թ. միևնույն ժամանակահատվածի նկատմամբ կազմել է 100,1 տոկոս:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացմանը:

Էլեկտրաէներգետիկայի զարգացման երկարաժամկետ ծրագրի համաձայն, ԼՂՀ-ի կառավարությունը մտադիր է աճուրդի դնել երկրի միակ Սարսանգի հիդրոէլեկտրակայանը (ՀԷԿ): Միևնույն ժամանակ պլանավորվում է կառուցել 24-25 փոքր ՀԷԿ-եր: Դրանցից հինգը նախատեսվում է կառուցել առաջին փուլում (3-ը կառուցվելու են Թրգե գետի վրա, 2-ը՝ Թառթառի վրա): Դրա շնորհիվ մոտակա երեք տարիներ

ով ընթացքում Ղարաբաղի էլեկտրաէներգիայի պահանջարկը կծածկվի 90 տոկոսով, իսկ երկրորդ փուլում արդեն կարելի կլինի արտահանել էլեկտրաէներգիան: Ներկայումս Ղարաբաղն ապահովում է էլեկտրաէներգիայի սեփական ծախսերի միայն 45 տոկոսը, իսկ մնացածը ներկրվում է Հայաստանից:

Դրմբունի պղնձահարստացման կոմբինատը («Բեյզ Մեթա») հանդիսանում է ԼՂՀ-ի խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունը: Դրմբունի կոմբինատը նախագծվել էր տարեկան 150 հազ. տոննա հանքանյութի արդյունահանման ու վերամշակման համար: Վերջին չորս տարիների ընթացքում ձեռք է բերվել նախատեսվածից երկու անգամ գերազանցող արդյունք: 2007թ. արդյունահանվել և վերամշակվել է 320 հազ. տոննա հանքանյութ, իսկ 2008թ. կոմբինատը թարմացրել ու համալրել է տեխնիկական հագեցվածությունը: Ձեռք բերված լրացուցիչ սարքավորումը հնարավորություն կտա արտադրության ծավալը հասցնել մինչև տարեկան 400 հազ. տոննայի: Իրականացվել են բազմաթիվ հետախուզական աշխատանքներ, որպեսզի 10 տարի անց այս տարիների ընթացքում ստեղծված բոլոր ենթակառուցվածքները աշխատեն նպատակամղված: Կոմբինատում արտադրվող խտանյութը արտահանվում է Ալավերդու պղնձ-մոլիբդենային գործարան, որտեղ ենթարկվում է մետալուրգիական վերամշակման, որից հետո արտադրանքը՝ ոսկի պարունակող պղինձը, արտահանվում է եվրոպական շուկա: Դրմբունի կոմբինատում աշխատում են 1200 մարդ, և ձեռնարկությունը նպաստում է հանրապետությունում աշխատատեղերի հիմնախնդիրների լուծմանը:

ԼՂՀ-ում բավական զարգացած է օդու-զինու արդյունաբերությունը: Խաղողագործությունը և գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակումը, առաջին հերթին՝ զինեզործական (զինու, զինու հումքի, կոնյակի սպիրտի ստացումը) տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություններից են: Նախորդ դարի 80-ական թվականներին վերջին խաղողի արտադրության ծավալներն արդեն հասնում էին մինչև 180 հազ. տոննայի:

2008թ. գործարկվեց բանջարեղենի և պտղի վերամշակման ժամանակակից ձեռնարկություն, որի արտադրական հզորությունները հնարավորություն են տալիս ոչ միայն ընդունել ու վերամշակել գործնականում այսօր հանրապետությունում արտադրվող բանջարեղենի և պտուղների ամբողջ բերքը, այլ նաև ստեղծել մինչև 300 աշխատատեղ: Ձեռնարկությունը հագեցված է ժամանակակից արտասահմանյան սար-

քավորումներով. «Արցախֆրուկտ» ապրանքանիշի տակ թողարկվող էկոլոգիապես մաքուր արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկը օրեցօր աճում է: Այժմ ձեռնարկությունն օրական արտադրում է շուրջ 8 տոննա արտադրանք (պահածոներ), սակայն աշխատակիցների անհրաժեշտ քանակի հավաքագրման պարագայում արտադրությունը կավելանա մինչև 40 տոննա և ավելի:

ԼՂՀ-ի արդյունաբերական արտահանման հիմնական հողվածներն են ոսկու և պղնձի խտանյութերը, օդու և գինու արտադրանքը, պահածոները, գորգերը և այլն: Լեռնային Ղարաբաղը հարուստ է օգտակար հանածոներով և բուժիչ ջրերով: Հայտնի են ոսկու, արծաթի, գունավոր մետաղների, երկաթի, ցինկի, պիրիտի, գրամիտի, մարմարի, իսլանդական շպատի, կիսաթանկարժեք քարերի, կրաքարի, հրակայուն կավի, լեռնային բյուրեղապակու հանքավայրերը: Սեփական հանքային-հումքային ռեսուրսների համալիր օգտագործումը Ղարաբաղին հնարավորություն կտա արտադրանքի մի շարք տեսակներով դուրս գալ համաշխարհային շուկա:

ԼՂՀ կառավարությունը գյուղատնտեսության 2009-2012 թթ. զարգացման ծրագիր է մշակել, որն ընդգրկում է գյուղատնտեսության ռազմավարական զարգացումը, հացաբույսերի բերքատվության բարձրացումը և Բանագուրի ենթաշրջանի զարգացումը: Այսպես, օրինակ, մինչ օրս ԼՂՀ-ը ստանում էր 10-15 ց/հա բերք, 2008 թ. այդ ցուցանիշն աճեց մինչև 21 ց/հա: Համաձայն մշակված ծրագրի այս ցուցանիշը առնվազն կկազմի 25 ց/հա: 2008 թ. ԼՂՀ-ում ստացվել է և մթերվել է 76 տ. ցորեն, ինչը համապատասխանում է 21 ց/հա ցուցանիշին: ԼՂՀ-ում կան նաև բուրր հնարավորությունները խոշոր և մանր եղջերավոր ցեղային անասունների զարգացման համար: Այս կապակցությամբ Կառավարությունը որոշում է ընդունել Լեռնային Ղարաբաղի անասնապահության զարգացման նպատակով ստեղծել Ցեղային անասնապահության կենտրոն: Երկայուն ԼՂՀ-ի տնտեսության ազդարային սեկտորը տալիս է Հանրապետության ՀՆԱ-ի ավելի քան 15,7 տոկոսը:

Լեռնային Ղարաբաղը՝ իր հնագույն պատմությամբ, մշակույթով, պատմական ու ճարտարապետական բազմաթիվ հուշարձաններով, շքեղ բնությամբ, կիրճերով, լեռներով, ալպիական մարգագետիններով, մեղմ բնակչիմայական պայմաններով և մաքուր էկոլոգիայով հսկայական հետաքրքրություն է ներկայացնում զբոսաշրջության զարգացման տեսակետից: Վերջին տարիներին կառուցվել են մեկ տասնյակի հաս-

նող, ծառայությունների բարձր մակարդակով ժամանակակից հյուրանոցներ, ստեղծվել բջջային կապի հեռախոսային ցանց՝ միջազգային ցանց դուրս գալու հնարավորություններով: Բուլորովին վերջերս «Դոլակ» ՍՊԸ-ն Շուշի քաղաքում Ղազանչեցոց եկեղեցու հարևանությամբ (Ղազանչեցոց փողոցի վրա) սկսել է զբոսաշրջային համալիրի շինարարությունը: Համալիրի ընդհանուր մակերեսը կկազմի 750 ք.մ., իսկ նրա կազմի մեջ կմտնեն հյուրանոցը, ռեստորանը, ինչպես նաև զբոսաշրջիկների հարմարավետ հանգստի համար նախատեսված տարածքները: Համալիրի ամբողջ մակերեսի միայն 350 ք.մ.-ի վրա կկառուցվեն շենքեր, իսկ մնացած մասը կբարեկարգվի և կստեղծվեն զբոսանքի ու տարբեր զվարճանքների վայրեր:

Վերջին տարիներին զգալիորեն ամրապնդվել է հանրապետության ֆինանսական վիճակը: Պետական բյուջեի եկամուտների տարեկան աճը կազմում է ավելի քան 40 տոկոս: 2008 թ. երկրի միասնական բյուջեի եկամուտները կկազմեն 50329,5 մլն. դրամ, ծախսերը՝ 53761,4 մլն. դրամ, իսկ դեֆիցիտը՝ 3431,6 մլն. դրամ: ԼՂՀ-ի բյուջեն լրացվում է Հայաստանից ստացված միջպետական վարկի հաշվին: Սակայն դա հիմնականում պայմանավորված է նրանով, որ Ղարաբաղի և Հայաստանի տնտեսությունները ինտեգրված են միասնական տնտեսական տարածության շրջանակներում. միասնական բանկային համակարգ և միասնական դրամավարկային քաղաքականություն: Բացի այդ, երկու պետությունները գործում են միասնական մաքսային տարածքի շրջանակներում, իսկ Ղարաբաղյան ներկրումից և արտահանումից ստացված եկամուտները ուղղակիորեն չեն մտնում հանրապետության բյուջե: Հարկ է նշել, որ ԼՂՀ-ի բյուջեի ընդհանուր մուտքերի մեջ միջպետական վարկի տեսակարար կշիռը աստիճանաբար կրճատվում է սեփական եկամուտների դիմամիկ աճի հաշվին: ԼՂՀ-ի պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի համաձայն կանխատեսվում է, որ 2009-2011 թթ. հանրապետության պետբյուջեի սեփական եկամուտները համապատասխանաբար կկազմեն 22 մլրդ. դրամ, 26 մլրդ. դրամ, 30,9 մլրդ. դրամ:

ԼՂՀ-ն ունի կայուն բանկային համակարգ: Վերջին տարիներին Լեռնային Ղարաբաղում բացվել են Հայաստանի բանկերի նոր մասնաճյուղեր, որոնք ընդլայնում են իրենց ծառայությունների սպեկտրը: Զգալիորեն ընդլայնվել են նաև բանկերի կողմից մասն և միջին բիզնեսի ֆինանսավորման մասշտաբները, հաջողությամբ զարգանում է հի-

պոթենցիալն շուկան: Հանրապետության բանկային համակարգի զարգացումը բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում ԼՂՀ-ում ավելի մասշտաբային տնտեսական ծրագրերի իրականացման համար:

Զնայած արտաքին ներդրումների ներգրավման զգալի դժվարություններին, Լեռնային Ղարաբաղում ունի բոլոր նախադրյալները բարեհաջող ներդրումների համար: Թեև կապիտալ ներդրումները հիմնականում կատարում են աշխարհի տարբեր երկրների հայկական Սփյուռքի ներկայացուցիչները, սակայն կան նաև այլազգի ներդրողներ: Լեռնային Ղարաբաղի ներդրումային քաղաքականության հայեցակարգն ուղղված է հանրապետության մրցակցային առավելությունների որոշմանը, ներդրումների անհրաժեշտ ծավալների ապահովմանը և դրանց հիման վրա՝ տնտեսության զարգացմանը: Մասնավոր ներդրումների ներգրավման համար հանրապետությունում ստեղծված է բարենպաստ ներդրումային մթնոլորտ, մասնավորապես, գործում է ազատական հարկային օրենսդրություն, տնտեսվարող սուբյեկտների պետական գրանցման պարզագույն մեխանիզմ (1 օրվա ընթացքում), օրենսդրորեն երաշխավորվում է ներդրողի իրավունքների պաշտպանությունը, առկա է էժան աշխատուժի և որակյալ կադրերի շուկա: Ներդրումների ներգրավման համար գերակա ոլորտներ են հանդիսանում հիդրոէներգետիկան, խաղողագործությունը, գյուղատնտեսական հումքի վերամշակումը, բնական ռեսուրսների յուրացումը (ջրային, անտառային, հողային, հանքային) և ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների զարգացումը, զբոսաշրջությունը և այլն: 2007 թ. տվյալներով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության մեկ շնչին ընկնող հաշվարկով ներդրումները կազմել են 210 դոլար, իսկ 2008 թ. գերազանցել են 250 դոլարը: Սակայն, ԼՂՀ-ի կառավարությունը գտնում է, որ դա շատ ցածր ցուցանիշ է, որը պետք է նպատակադրված քայլերով կտրուկ բարձրացվի: Արտասահմանյան մասնավոր ներդրումները, որոնք ԼՂՀ-ի տնտեսության տարբեր ոլորտների մեջ կազմում են ավելի քան 100 մլն. ԱՄՆ դոլար:

Վերոնշյալ դրական արդյունքները վկայում են, որ Լեռնային Ղարաբաղը մուտք է գործել զարգացման որակապես նոր փուլ՝ ԼՂՀ-ի տնտեսության կայուն աճի և քաղաքացիների բարեկեցության բարձրացման փուլ: Այսօր առաջնահերթ խնդիր է նշված դրական միտումների ամրագրումն ու զարգացումը:

2007 թ. հոկտեմբերի 17-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային ժողովի հերթական պլենար նիստի ժամանակ միաձայն հավանության ար-

ժամացավ ԼՂՀ-ի նոր կառավարության գործունեության 5-ամյա ծրագիրը: Փաստաթղթում ընդգրկված են Լեռնային Ղարաբաղի նախագահի հիմնական նախընտրական կետերը և երկրի առաջատար քաղաքական ուժերի մի շարք ծրագրային կետերը: Հետագա 5 տարիների ընթացքում նախատեսվում է ԼՂՀ-ի ՀՆԱ-ի տարեկան 14-15 տոկոսի աճ, հանրապետության մեջ ներդրումների տարեկան 30 տոկոսի աճ: համաձայն տվյալ ծրագրի, 2008 թ. հունվարի 1-ից թոշակներն ավելացվեցին 60 տոկոսով, իսկ մինչև 2013 թ. այն կավելանա 2,5 անգամ:

Կառավարության ծրագրում մեծ ուշադրություն է հատկացված սոցիալական ոլորտին: Ընդ որում էական փոփոխություններ են նախատեսվում, մասնավորապես, հանրապետության բնակչության անապահով խավերին և պատերազմում զոհվածների հարազատներին աջակցության ցուցաբերման, ինչպես նաև երիտասարդ ընտանիքների ամրացման հարցերում: ԼՂՀ-ի կառավարությունը վճռական քայլեր կձեռնարկի ծնելիության խթանման, բնակեցման ակտիվացման, բնակարանային շինարարության ծավալների մեծացման, ջրամատակարարման ապահովման և բուժառայության մակարդակի բարձրացման ուղղությամբ: Կառավարությունը նպատակադրված պայքար է մղելու կաշառակերության դեմ և հաղթահարվելու է ստվերային տնտեսությունը: Լուրջ բարեփոխումներ են նախատեսված գյուղատնտեսության ոլորտում: Նոր կառավարության գործունեության ծրագրում նշված են նաև հանրապետությունում ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավման, բյուջետային միջոցների ադոյունավետ օգտագործման, նոր սոցիալական ծրագրերի մշակման և Արցախի ու Սփյուռքի միջև համագործակցության խորացման հստակ ծրագրեր:

ԼՂՀ մուտք չի գործում միջազգային կառույցների ուղիղ ֆինանսական օգնությունը, ինչը բացասականորեն է անդրադառնում Հանրապետությունում տնտեսական ու սոցիալական վիճակի վրա:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն ֆինանսական օգնություն մուտք չի գործում ժողովրդավարական արժեքներով և աշխարհագրական դիրքով իրեն մոտ կանգնած այնպիսի հարևանից և միջազգային ասպարեզում այնպիսի ամենաազդեցիկ դերակատարից, ինչպիսին ներկայումս հանդես է գալիս Եվրոպական Միությունը:

Կոստովոյի նոր պետականության սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար Եվրոպական Միության կողմից 122,7 մլն. եվրոյի տրամադրման հետ կապված վերջին իրադարձությունները Լեռնային Ղա-

րաբաղի Հանրապետությանը հիմք են տալիս հուսալ, որ Եվրոպական Միության դիրքորոշումը կփոխվի Հանրապետությանը ֆինանսական և այլ տնտեսական օգնության տրամադրման հարցում: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նման սպասումներն առավել ևս հիմնավորված են՝ հաշվի առնելով այն, որ 2008 թ. հոկտեմբերի Կոստվոյին տրամադրված օգնությունն իրականացվել է Անդամակցելու նախապատրաստման համար օգնության գործիքի 2008 թ. ամենամյա Եվրոպական Հանձնաժողովի ծրագրի շրջանակներում (European Commission Instrument for Pre-Accession, IPA), որի ընդունումը, ինչպես որոշվել է Եվրոպական Միության կողմից, չի կանխորոշում Եվրոպական Միության յուրաքանչյուր անդամ-երկրի դիրքորոշումը Կոստվոյի կարգավիճակի նկատմամբ:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կողմից Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությանը ցուցաբերված ուղիղ ֆինանսական օգնությունը զգալիորեն նպաստել է Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմով քայքայված տնտեսության վերականգնմանը: 1998 թ. ԱՄՆ Կոնգրեսի որոշմամբ Միացյալ Նահանգները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությանը ցուցաբերում են անմիջական հումանիտար ֆինանսական օգնություն, որն ուղղվում է պատերազմի հետևանքների վերացմանը, Հանրապետության հումանիտար կարիքների բավարարմանը: 2008 թ. տվյալ օգնությունը կազմել է 3 մլն. դոլար: 2009 ֆինանսական տարում ԱՄՆ-ն նախատեսում է Հանրապետությանը առանձնացնել 8 մլն. դոլար:

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
Պետականության կայացումը դարերի սահմանագծում.....	3
Ընդհանուր տվյալներ	3
Պատմությունը	4
Ղարաբաղյան շարժման ժամանակակից փուլի սկիզբը.....	11
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումը	14
Հանրապետության անկախության իրավական հիմքերը.....	14
1991-1994 թվականների ռազմական գործողությունները.....	17
1992 թվական	18
1993 թվական	24
1994 թվական.....	28
Հետպատերազմական ժամանակաշրջան.....	30
- հումանիտար հետևանքները	30
- ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացի հիմնական փուլերը	36
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետականության կառուցումը.....	44
- պետական իշխանության մարմինների կայացումը	44
Օրենսդիր իշխանությունը	45
Գործադիր իշխանություն.....	46
Դատական իշխանությունը.....	50
- պետական իշխանության համակարգը	50
- ժողովրդավարությունը և մարդու իրավունքները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում	54
Մարդու իրավունքների պաշտպանը	54
Տեղական ինքնակառավարումը.....	55
Ժողովրդավարական այլ ինստիտուտները.....	56
- արտաքին քաղաքական գործունեության հիմունքները.....	58
- բանակը և տարածաշրջանային անվտանգությունը	60
- տնտեսությունը	63

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱԴԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պետականության կայացումը դարերի սահմանագծում

«Անտարես» հրատարակչատուն
Երևան–0009, Մաշտոցի 50ա/1
Հեռ.՝ +(374 10) 58 10 59, 56 15 26
Հեռ./ֆաքս՝ +(374 10) 58 76 69
antares@antares.am
www.antares.am